

De Bres en de Joden

Onderzoek naar de eigen positie van Guido de Bres ten aanzien van de Joden in vergelijking met Calvijn, tegen de achtergrond van het gesprek hierover in de Protestantse Kerk in Nederland.

Erik Krooneman

De Bres en de Joden

Onderzoek naar de eigen positie van Guido de Bres
ten aanzien van de Joden
in vergelijking met Calvijn,
tegen de achtergrond van het gesprek hierover
in de Protestantse Kerk in Nederland.

Erik Krooneman

Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam

Vakgebied: Systematische theologie

Begeleider: Prof. Dr. W.H.T. Moehn

Beoordelaar: Prof. Dr. A. Goudriaan

Studentnummer: 1900226

Datum: 7-11-2023

Inhoud

Inhoud	2
1. Inleiding.....	4
1.1 Abstract	4
1.2 Sleutelwoorden.....	4
1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen.....	4
1.3.1 Onderzoeksprobleem	4
1.3.2 Onderzoeksvraag.....	5
1.3.3 Deelvragen	5
1.4 Verantwoording en doelstelling.....	5
1.4.1 Achtergrond onderzoeksvraag.....	5
1.4.2 Relevantie	6
1.5 Stand van het onderzoek.....	6
1.6 Methodologie	8
Veelgebruikte termen.....	10
2. Guido de Bres en de Joden.....	11
2.1 Inleiding.....	11
2.1.1 Opbouw hoofdstuk.....	11
2.1.2 Joden in de context van de zestiende eeuw	11
2.2 Guido de Bres.....	12
2.2.1 De Bres en de dopers	14
2.2.2 De Bres en de Joden	14
2.3 Oorsprong en weerlegging van de wederdopers.....	15
2.4 Indeling van Oorsprong en weerlegging.....	17
2.5 De verhouding van Oude en Nieuwe Testament	17
2.6 De Bres over de Joden in <i>Oorsprong en weerlegging</i>	18
2.7 Analyse De Bres	21
2.8 Conclusie	23
Hoofdstuk 3 - De Bres' eigen positie ten opzichte van Calvijn	24
3.1 Inleiding.....	24
3.2 <i>Brieve instruction</i>	24
3.3 Calvijns persoonlijke omgang met Joden	26
3.4 Calvijn over de Joden in de <i>Institutie</i>	27
3.5 Verhouding Oude en Nieuwe Testament in <i>Institutie</i> II.9-11	28
3.6 Doop in plaats van de besnijdenis, <i>Institutie</i> IV.16	30
3.7 Vergelijking Calvijn met De Bres.....	31

3.8 Conclusie	32
Hoofdstuk 4 – Joden en christenen nu	34
4.1 Inleiding	34
4.2 Onopgeefbaar verbonden	34
4.3 Hoofdpijnen uit <i>Onopgeefbaar verbonden</i>	35
4.3.1 Volk	36
4.3.2 Land	37
4.3.3 Messias/Christus	38
4.3.4 Schuld en hoop	39
4.3.5 Bijbel en verbond	39
4.3.6 Antisemitisme	40
4.3.7 Spreken over Israël: van zondag tot zondag	41
4.4 Evaluatie <i>Onopgeefbaar verbonden</i>	41
4.5 Conclusie	43
Hoofdstuk 5 – De bijdrage van De Bres in het huidige debat	45
5.1 Inleiding	45
5.2 Van de zestiende naar de eenentwintigste eeuw	45
5.3 De eigen inbreng van De Bres in het huidige gesprek over kerk en Israël	46
5.4 Conclusie	46
6. Conclusie	48
Aanbevelingen/evaluatie	49
Primaire bronnen	51
Secundaire bronnen	51
Bijlagen	54

1. Inleiding

1.1 Abstract

In deze thesis wordt onderzocht wat De Bres' positie aangaande de Joden was binnen de kaders van zijn werk *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Over dit omvangrijke werk is weinig tot niets geschreven. De Bres heeft zich in dit werk onder andere uitgelaten over de positie van de Joden. Dit komt met name ter sprake als het gaat over de eenheid Oude Testament en Nieuwe Testament waarmee de kinderdoop gerechtvaardigd wordt. In deze thesis wordt de vraag beantwoord of De Bres ten aanzien van de Joden een eigen standpunt had in vergelijking met Calvijn, binnen het bestek van de *Institutie*. De informatie die uit dit onderzoek naar voren komt wordt gelegd naast de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden* van de Protestantse Kerk in Nederland. Op deze manier kan de eigen stem van De Bres ingebracht worden in het hedendaagse gesprek over deze thematiek.

1.2 Sleutelwoorden

Guido de Bres, Israël, Joden, vervangingstheologie, antisemitisme, eenheid Oude Testament en Nieuwe Testament, Calvijn, wederdopers, anabaptisme, dopers, *Onopgeefbaar verbonden*, Kerk en Israël, *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*, Protestantse Kerk in Nederland, *Institutie*, kinderdoop.

1.3 Probleemstelling en onderzoeksvragen

1.3.1 Onderzoeksprobleem

Er is relatief weinig onderzoek gedaan naar het boek *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* van Guido de Bres. In dit werk gaat hij onder andere in op de eenheid van Oude Testament en Nieuwe Testament. Van andere vooraanstaande figuren uit de Reformatie zoals Calvijn, is bekend dat het beargumenteren van deze eenheid gevolgen heeft voor de visie op de positie van de Joden. Hoe speelt dit bij De Bres? De Bres heeft zijn stempel gedrukt op het gereformeerde protestantisme in Nederland, maar over zijn visie op de Joden is weinig bekend. In het hedendaagse gesprek over Kerk en Israël de houding ten aanzien van Joden echter een heel relevant thema. Wat is hierin de eigen positie van De Bres?

1.3.2 Onderzoeksvraag

Hoe is de eigen positie van Guido de Bres aangaande de Joden te evalueren in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* in vergelijking met Calvijns *Institutie*, tegen de achtergrond van het gesprek dat tegenwoordig gevoerd wordt in de PKN zoals verwoord in de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden*?

1.3.3 Deelvragen

1. Wat is de positie van de Joden zoals Guido de Bres die beschrijft in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*?
2. Wat is het eigene van de positie van de Joden bij De Bres in vergelijking tot Calvijns *Institutie*?
3. Wat is de positie van de Joden in het gesprek over Kerk en Israël binnen de PKN, zoals verwoord in de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden*?
4. Wat is de eigen inbreng van Guido de Bres aangaande de positie van de Joden in het huidige debat over Kerk en Israël in de PKN?

1.4 Verantwoording en doelstelling

1.4.1 Achtergrond onderzoeksvraag

Dit onderwerp diende zich aan omdat ik gedurende mijn studie theologie meer en meer gefascineerd raakte door de periode van de Reformatie. De vraag drong zich bij mij op hoe het in de zestiende eeuw tot zo'n grote omwenteling kon komen. Het is de periode dat het instituut van de Nederduitse Gereformeerde kerk nog niet vaststaat, maar wel steeds meer structuur krijgt. In mijn bachelorscriptie heb ik op heel lokaal niveau onderzoek gedaan hoe de Reformatie tot stand kwam in mijn omgeving, door een reconstructie te maken van wat er gebeurde in de zestiende eeuw in mijn geboortedorp Doornspijk, met name ten aanzien van veranderingen op kerkelijk vlak. Die vraag blijft mij echter intrigeren en ik heb nog lang niet alles kunnen onderzoeken. In mijn bachelorscriptie heb ik in grote lijnen weergegeven wat er zich op landelijk en Europees niveau afspeelde in samenhang met de dorpscontext. Nu wil ik mij meer concentreren op een grotere lijn in de geschiedenis die bepalend is geweest voor de Reformatie in Nederland. In de literatuur komt De Bres naar voren als een van de mensen die een spilfunctie hebben gehad ten aanzien van het overbrengen van het calvinistisch gedachtegoed in de Nederlanden. Dat geldt zeker voor de *Confession de Foy*. De Nederlandse Geloofsbelijdenis werd al snel een *identity marker* voor de protestanten in de Nederlanden. Deze geloofsbelijdenis geldt nog steeds als een van de drie Formulieren van Enigheid. Met name in de reformatorische kring is dit een blijvend onderdeel van de identiteit en wordt bijvoorbeeld in het toelatingsbeleid van scholen en andere instellingen

gevraagd om deze belijdenis te onderschrijven. Zelf ben ik afkomstig uit deze kring en ik voel mij nog steeds heel verwant hiermee, al weet ik niet of ik mij strikt reformatorisch zou noemen in sociologisch opzicht. Wel in de zin dat ik in theologisch opzicht sta voor wat er in de Reformatie beleden word.

Oorsprong en weerlegging van de wederdopers is een van de minder bekende werken van De Bres. Dat is opvallend omdat het belangrijkste front, namelijk dat van de doperse richting, dat ook al in de Nederlandse Geloofsbelijdenis prominent naar voren komt, hierin wordt bestreden. In dit werk beargumenteert hij vanuit de eenheid van Oude Testament en Nieuwe Testament de waarde van de kinderdoop. Daarbij spreekt hij ook over de positie van Israël en de Joden. Nu is in reformatorische kringen Israël ook een aangelegen thema. Het is bekend dat de reformatoren minder positief waren over de Joden dan veel reformatorische mensen nu. Het maakte mij nieuwsgierig hoe De Bres hierover spreekt en hoe wij in onze huidige tijd dergelijke uitspraken kunnen wegen.

1.4.2 Relevantie

De relevantie van het onderzoek ligt in het feit dat er weinig tot geen onderzoek is gedaan naar de theologie van De Bres in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Met deze thesis hoop ik meer inzicht te geven in het meest omvangrijke werk dat De Bres geschreven heeft. Wat de Reformatie over de Joden heeft gezegd is vrij uitgebreid onderzocht, maar de visie van De Bres, die het gereformeerd protestantisme in Nederland verregaand beïnvloed heeft is volstrekt onbekend. Wat ook bijdraagt aan de relevantie van het onderzoek is dat het gesprek over Kerk, Israël en Joden nog steeds gevoerd wordt in de kerk, waaronder ook de Protestantse Kerk in Nederland. De ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog, de oprichting van de staat Israël en het toenemend antisemitisme in Nederland maakt het gesprek uiterst relevant.

1.5 Stand van het onderzoek

Er is veel onderzoek gedaan naar het leven van Guido de Bres, maar minder naar zijn theologie. Het houdt wat dat betreft op bij de *Confessio Belgica*, ofwel de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Wat betreft de levensloop van Guido de Bres kan men terecht bij verschillende auteurs, zoals H.J. Boiten, E.M. Braekman, en P. Korteweg.¹

---

¹ Boiten, *Guido de Bres. Auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2014); Braekman & De Boer, (red.), *Guido de Bres, zijn leven, zijn belijden*. (Utrecht: De Kok, 2011); Korteweg, *Guido de Brès (1522-1567)*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2010).

In het Nederlandse taalgebied zijn alle werken van De Bres heruitgegeven en opnieuw vertaald in het Nederlands (Stichting Heruitgave Werken Guido de Bres). Waaronder ook *Racine*², dat uitgegeven is als *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* (2011).³

W.H.T. Moehn heeft de afgelopen jaren zich intensief beziggehouden met de bronnen die De Bres raadpleegde bij *Le Baston de la Foy*. Binnenkort wordt daar meer over gepubliceerd. Dergelijk onderzoek zal wellicht ook plaatsvinden rondom *Racine*. Zelf zegt De Bres daar in de inleidende brief over dat hij gebruik gemaakt heeft van het werk van Calvijn, A Lasco, Bullinger en Micron.⁴ Wat hij waar gebruikt heeft en van wie, is nog niet onderzocht. W. van 't Spijker schreef in *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden* een artikel over *Racine* en schetste daarbij enkele mogelijkheden ten aanzien van bronnengebruik in *Racine*.⁵

In het algemeen lijkt er nog weinig onderzoek gedaan te zijn naar *Racine* en de theologie die daarin ter sprake komt. Iemand die de theologie van *Racine* wel bestudeerd heeft is J.H. Wessel. In zijn dissertatie *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw*⁶ komt de gedachtegang van De Bres in *Racine* meermaals ter sprake. Na deze publicatie uit 1945 is zover ik kon bekijken nog niet veel verschenen wat deze theologie ter sprake brengt. Alleen in de biografie van Braekman, *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*,⁷ staan een tweetal artikelen van Braekman en Van 't Spijker die kort iets schetsen over de inhoud en de theologie van *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Verder is er, voor zover ik heb kunnen nagaan, niets geschreven over de inhoud en theologie van dit werk van De Bres.

Als het gaat over de verhouding Oude en Nieuwe Testament in de Reformatie en de positie van de Joden, heeft met name W. de Greef hierin belangrijk werk verricht. Allereerst met zijn dissertatie uit 1984 *Calvijn en het Oude Testament*⁸, daarna verscheen in 2012 *Van één stam. Calvijn over Joden en christenen in de context van de late middeleeuwen*⁹ en in 2017 *De*

---

² Ik gebruik omwille van de leesbaarheid hier *Racine* als afkorting voor: *La racine, source et fondement des anabaptistes ou rebaptisez de nostre temps: avec tresample refutation des arguments principaux, par lesquels ils ont accoustumé de troubler l'Eglise de nostre Seigneur Jesus Christi, & seduire les simples: le tout reduict en trois livres*.

³ Guido de Brès, Karels-Boonzaaijer, *Oorsprong en weerlegging van de Wederdopers*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2011/ stichting heruitgave werken Guido de Brès).

⁴ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 29.

⁵ Van 't Spijker, 'De Bres en anderen contra het anabaptisme' in: Braekman & De Boer (red.), *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, (Utrecht: De Kok, 2011).

⁶ Wessel, J.H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (dissertatie). (Groningen: Koninklijke van Gorcum, 1945).

⁷ Braekman & De Boer, (red.), *Guido de Bres, zijn leven, zijn belijden*. (Utrecht: De Kok, 2011).

⁸ De Greef, *Calvijn en het Oude Testament*. (Groningen: T. Bolland, 1984).

⁹ De Greef, *Van één stam. Calvijn over Joden en christenen in de context van de late middeleeuwen*. (Delft: Eburon, 2012).

Reformatie, het Oude Testament en de Joden.¹⁰ Hierin komt niet de positie van De Bres ter sprake, maar wel degenen waardoor hij beïnvloed is en die hij geraadpleegd heeft voor *Racine*. De bibliografieën die in De Greefs werken te vinden zijn, geven zicht op andere bronnen die Calvijns relatie tot de Joden onderzocht hebben. De studie van Detmers uit 2001¹¹ is van belang als het gaat om de verhouding van Reformatie en Jodendom tot en met de vroege Calvin. Helaas is daarbij de beperking dat het zich richt op de periode tot 1544, terwijl Calvin zich ook daarna uitgesproken heeft over Israël en Jodendom. Voor een meer omvattend beeld van Calvin en de ontwikkeling na 1544 biedt De Greef met zijn werk meer gegevens.

Over De Bres' verhouding met de Joden is naar mijn weten niet meer bekend dan het artikel van P.J. Tomson¹², die naar aanleiding van het 450-jarig bestaan van de Nederlandse Geloofsbelijdenis De Bres' relatie tot de Joden onderzocht. Dit artikel meldt echter niets over de verhouding tot de Joden zoals verwoord wordt in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Over het gesprek dat plaatsvindt in de Protestantse Kerk in Nederland over Kerk en Israël valt veel te zeggen en te schrijven. De positie van de Joden binnen de geschiedenis van het protestantisme is zo uitgebreid onderzocht dat ik mij moet beperken tot een hoofdlijn. Daarbij heb ik gezocht naar een zoveel mogelijk contemporaine bron die iets zegt over het gesprek over Kerk, Israël en Joden in de Protestantse Kerk in Nederland. In de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden* van de Protestantse Kerk in Nederland¹³ heb ik een geschikte eigentijdse gesprekspartner gevonden om de uitkomsten aangaande De Bres te evalueren.

1.6 Methodologie

Wat betreft de methodologie is het belangrijk om vast te stellen dat het gaat om een systematisch-theologisch onderzoek. De nadruk zal daardoor meer liggen op de theologie dan het plaatsen van het werk van Guido de Bres in de historische context. Het zal zich meer richten op welke leerstellige uitspraken De Bres deed in relatie tot Calvin en hoe die in het hedendaagse gesprek toegepast kunnen worden. Voor de historische en biografische feiten zal ik vooral kort verwijzen naar bestaande bronnen die daar inzicht in geven.

---

¹⁰ De Greef, *De Reformatie, Het Oude Testament en de Joden*, (Delft: Eburon, 2017).

¹¹ Detmers, A., *Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin*, (Stuttgart: Kohlhammer, 2001).

¹² Tomson, P.J., 'Baptism and Circumcision: the Relation to Judaism in the Belgic Confession', in: *The Belgic Confession at 450. Papers read at the international symposium held in Brussels at the occasion of the 450th anniversary of the Confessio Belgica* [Analecta Bruxellensia15], P.J. Tomson (ed.), Brussel 2012, 201-217.

¹³ PKN, *Onopgeefbaar Verbonden. Handreiking voor een kerkbreed gesprek over Kerk en Israël*. 2021, via: <https://protestantsekerk.nl/thema/kerk-israel/>.

Het onderzoek zal zich met name richten op het boek *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* en daarin wordt nagegaan welke uitspraken er worden gedaan over de Joden en in welke theologische context De Bres dit te berde brengt. Dat wordt vergeleken met Calvijns opvatting hierover in de *Institutie*, waarnaar al veel onderzoek verricht is en waarbij ik zal kunnen teruggrijpen op secundaire bronnen, zoals vermeld is bij de stand van het onderzoek en in de literatuurlijst. Een verdieping kan aangebracht worden door zelf de *Institutie* te onderzoeken aangaande Calvijns positie tegenover de Joden. Dit alles wil ik in gesprek brengen met de hedendaagse discussie in de PKN vandaag en daarvoor wil ik de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden* onderzoeken met de vraag hoe men daar de positie van de Joden ter sprake brengt. Het is dus met name een literatuurstudie van primaire bronnen met als doel om die met elkaar in gesprek te brengen om zo een bijdrage te kunnen leveren aan het gesprek in de kerk van vandaag aangaande de positie van de Joden.

Om de hoofd- en deelvragen te kunnen beantwoorden beschrijf ik de ontwikkeling van de positie van de Joden in Europa vanaf de zestiende eeuw tot nu. Die ontwikkeling begint bij een beschrijving van De Bres in zijn context en zijn positie aangaande de Joden. Met name de hoofdstukken in *Oorsprong en weerlegging* die gaan over de eenheid tussen Oude Testament en Nieuwe Testament zijn daarbij van belang om de positie van de Joden bij De Bres te kunnen duiden en analyseren. Daarna wordt Calvijns positie ten aanzien van de Joden beschreven door een context te geven van zijn verhouding met Joden en met behulp van de hoofdstukken in de *Institutie* die de eenheid van Oude en Nieuwe Testament en de doop beschrijven. Dit wordt naast de resultaten van het eerste hoofdstuk gelegd, om zo inzichtelijk te maken wat de eigen stem van De Bres in dit geheel is. Als laatste beschrijf en analyseer ik het rapport *Onopgeefbaar verbonden* van de Protestantse Kerk in Nederland, als illustratie van het hedendaagse gesprek tussen Kerk en Israël. Dit wil ik in het laatste hoofdstuk verbinden met de visie van De Bres om zo vast te kunnen stellen wat de eigen stem van De Bres voor deze tijd is.

Daarbij wil ik rekening houden met 'theology of retrieval'.¹⁴ Vanuit de eenentwintigste eeuw wordt het oordeel over iemand uit de zestiende eeuw al gauw bepaald door eigen moderne opvattingen. Dit kan als gevolg hebben dat een persoon als De Bres al snel veroordeeld wordt op basis van moderne filosofische of sociologische uitgangspunten. De eigen theologie in de context van de zestiende eeuw heeft dan weinig of geen zeggingskracht meer en huidige heersende opvattingen worden als superieur gezien. Dit kan voorkomen worden door De Bres te zien als een

---

¹⁴ Webster, 'Theologies of Retrieval' in: *The Oxford Handbook of Systematic Theology*, ed. John Webster, Kathryn Tanner and Iain Torrance (Oxford: Oxford University Press, 2007), 583-599.

bron uit de traditie van de kerk met een eigen theologische zeggingskracht die niet meer of minder is dan de bronnen uit onze tijd.

In deze thesis wil ik dus De Bres als eigen stem naar voren brengen, rekening houdend met de theologische context van de zestiende eeuw en mijn analyse en oordeel om niet te vervallen in anachronismen. Dit betekent dat wat De Bres stelt beschreven wordt in samenhang met zijn tijdgenoten, met name Calvijn, en de heersende theologische opvattingen van dat moment. Daarnaast bespreek ik het rapport *Onopgeefbaar verbonden* van de Protestantse Kerk in Nederland als actuele illustratie, waarin ik deze bron zal wegen ten opzichte van *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* of de *Institutie*.

Veelgebruikte termen

In deze thesis wordt een aantal termen gebruikt die afbakening en toelichting vragen om helder te hebben wat er mee bedoeld wordt.

Dopers/wederdopers: Stroming die in de zestiende eeuw vanuit de Reformatie ontstaat en waarbij geloof en doop onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De Bres spreekt over ‘wederdopers’, daarin ligt echter een impliciete veroordeling, daarom is in deze thesis zoveel mogelijk gekozen voor de benaming ‘dopers’.

Eenheid Oude en Nieuwe Testament: Een aanduiding die voor het eerst bij Zwingli naar voren komt in de strijd tegen de dopers. Het is de overtuiging dat Oude en Nieuwe Testament gaan over dezelfde hoofdzak: God is onze God en wij zijn Zijn volk.

Eenheid van het verbond: De overtuiging dat het in Oude en Nieuwe Testament wezenlijk over hetzelfde gaat. God is dezelfde God en zij die op Christus vertrouwen behoren tot hetzelfde verbond.

Israël: Bij De Bres gebruikt als een geestelijke aanduiding voor het volk van God. In de tijd van het Oude Testament worden hier alleen Joden toe gerekend, na Pinksteren ook niet-Joden of heidenen die tot geloof gekomen zijn. In latere tijd en zeker in de twintigste eeuw krijgt Israël ook de betekenis van een land en na 1948 is er ook sprake van een staat met die benaming.

Joden: Dit duidt op etniciteit en betreft de nakomelingen van Jakob, die ook wel Israël genoemd wordt in de Bijbel, dus het volk van Israël in letterlijke betekenis. Het wordt daarom in deze thesis met hoofdletter gespeld.

Kerk: In de visie van De Bres is dit het volk van God. Dit betreft hen die hun vertrouwen op Christus stellen. Zij zijn er vanaf het begin van deze wereld tot het einde toe.

Kinderdoop: De doop van zuigelingen die gebaseerd is op de visie dat Oude en Nieuwe Testament een geheel zijn en een verbond omvatten. Zoals de kinderen in het Oude Testament besneden werden, zo behoren de kinderen nu gedoopt worden.

2. Guido de Bres en de Joden

2.1 Inleiding

Hoewel Israël en de Joden geen aparte onderwerpen zijn in dit werk, komt hun positie in *Oorsprong en weerlegging* wel ter sprake bij Guido de Bres. Dit heeft alles te maken met de verhouding van het Oude en Nieuwe Testament die in het bestrijden van de dopers¹⁵ een rol speelt. Van alle geschriften die De Bres heeft nagelaten, is de strijd tegen de dopers het meest expliciet beschreven in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* (1565). Met het oog op het thema van Kerk, Israël en de Joden is met name het derde boek van *Oorsprong en weerlegging* van belang. Dit deel gaat over de doop en hierin speelt de eenheid van Oude en Nieuwe Testament een belangrijke rol in de argumentatie tegen de dopers. In het kader van deze argumentatie komt ook de positie van de Joden ter sprake.

2.1.1 Opbouw hoofdstuk

In dit hoofdstuk gaat het over Guido de Bres en de Joden, maar voordat dit behandeld wordt, maken we stappen van zijn persoonlijke leven naar zijn werk, om zo bij de kern van het onderwerp te komen, namelijk De Bres en de Joden. Eerst wordt een aantal begrippen en thema's geduid (2.1.2). Vervolgens wordt kort de biografie De Bres geschetst (2.2). In 2.3 kijken we naar de achtergrond van De Bres' werk *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Daarna onderzoeken we wat De Bres hierin schrijft over de verhouding Oude Testament en Nieuwe Testament (2.4). In 2.5 wordt bekeken hoe De Bres binnen dit kader spreekt in zijn werk over de positie van de Joden. Tot slot wordt in 2.6 de balans opgemaakt om van daaruit de vergelijking met Calvijn te kunnen maken in hoofdstuk 3.

2.1.2 Joden in de context van de zestiende eeuw

Voor de Joden in de zestiende eeuw was er weinig vrijheid in Europa. Ze werden gezien als schuldig aan de dood van Christus. De kerk van Rome zag hen daarom als vijanden, terwijl de kerk zichzelf zag als het ware Israël. De rechtsongelijkheid tussen christenen en Joden werd daardoor groot. Ze werden uit vele plaatsen verdreven, mochten bepaalde beroepen niet uitoefenen en werden op allerlei manieren vervolgd.¹⁶ Als Joden en christenen met elkaar in aanraking komen is dat in

---

¹⁵ In de naam 'wederdopers' ligt een impliciete veroordeling, daarom wordt in hier gekozen voor de meer neutrale naam 'dopers'. Zie ook: Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 10.

¹⁶ De Greef, *De Reformatie*, 79-80; Detmers, *Reformation und Judentum*, 37-59; Wendebourg, Stegmann, Ohst, *Protestantismus, Antijudaismus, Antisemitismus*, (Tubingen: Mohr Siebeck, 2017), 4-5.

vanuit een gedeelde belangstelling voor het Oude Testament. Vanuit het humanisme neemt de belangstelling toe voor de grondtalen en zo dus ook voor het Hebreeuws.¹⁷ De relatie tussen de Reformatie en de Joden werd bepaald door het feit dat de Joden Jezus niet als Christus erkenden. Daarom blijft in de Reformatie de teneur vrij negatief ten aanzien van Joden.¹⁸

Al vroeg in de Reformatie wordt beklemtoond dat het Oude Testament één geheel is met het Nieuwe Testament. In 1527 beschrijft Zwingli dat er sprake is van één onveranderlijke God en slechts één verbond en daarom behoren zij die op Christus vertrouwen tot dat ene verbond behoorden. Zoals Hij de God van Abraham was, zo zijn de christenen Gods volk, zoals ook Israël dat was.¹⁹ Jezus Christus werd aangekondigd in het Oude Testament en die relatie stempelt de uitleg van de reformatoren. De uitleg van het Oude Testament wordt bepaald door het Nieuwe Testament.²⁰

Als het gaat om (land)beloften voor de Joden of Israël als land, dan is daar weinig aandacht voor in de Reformatie. Slechts een enkele keer wordt daarop gewezen.²¹

2.2 Guido de Bres

Wat betreft de theologie van De Bres is met name de Nederlandse Geloofsbelijdenis diepgaand onderzocht. Er is echter veel minder bekend over het werk *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Voor een uitgebreide levensbeschrijving kan men onder andere terecht bij Braekman, Boiten en Korteweg.²² Voor nu volgt een korte beschrijving om De Bres en zijn werk in de context van zijn tijd te plaatsen en voor zover dit van belang is voor het onderwerp van deze thesis.

Guido de Bres werd geboren omstreeks 1522 in Mons (Bergen) en overleed in 1567 in Valenciennes. Dit is de periode van de opbouw van de kerk van de Reformatie in de toenmalige Zuidelijke Nederlanden. Het zijn ook de jaren dat de belijdenisgeschriften ontstonden. De Bres had hierin een belangrijke bijdrage gehad met de *Confessio Belgica* of Nederlandse Geloofsbelijdenis.²³ In een afscheidsbrief aan zijn moeder schrijft hij over zijn bekering en overgang tot de Reformatie. Deze omkeer heeft plaatsgevonden rond 1547.²⁴ Vanaf dat moment

---

¹⁷ De Greef, *De Reformatie*, 55; 138.

¹⁸ De Greef, *De Reformatie*, 141.

¹⁹ De Greef, *De Reformatie*, 56.

²⁰ De Greef, *De Reformatie*, 140.

²¹ De Greef, *De Reformatie*, 141.

²² Boiten, *Guido de Bres. Auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2014); Braekman & De Boer, (red.), *Guido de Bres, zijn leven, zijn belijden*. (Utrecht: De Kok, 2011); Korteweg, *Guido de Brès (1522-1567)*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2010).

²³ Te Velde, *Confessies*, 461-465.

²⁴ Braekman, 'De jeugd van een bergenaar', in: Braekman, *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, 40.

verandert zijn leven ingrijpend. In 1548 moet De Bres al naar Londen vluchten vanwege de vervolgingen. Dit is een heel vormende periode geweest, waarin hij opgetrokken heeft met vooraanstaande personen uit de Reformatie zoals Johannes à Lasco. Met name de bestudering van de Bijbel speelde een belangrijke rol in deze vluchtelingengemeente.²⁵ Na een vierjarig verblijf in Londen keert hij terug naar de Nederlanden. Hij is daar meteen begonnen als rondreizend prediker met Lille als uitvalsbasis.²⁶ In 1555 moet hij weer vluchten en gaat hij naar Frankfurt am Main. Daar ontmoet hij weer à Lasco en heeft daar mogelijk Calvin gesproken die daar was om een ruzie in de Franstalige gemeente te beslechten.²⁷ Vanuit Frankfurt gaat De Bres naar Lausanne om daar te studeren, waar hij les kreeg van Theodorus Beza.²⁸ Anderhalf jaar later vertrekt hij naar Genève om daar verder te studeren. In 1559 is De Bres weer terug in de Nederlanden. In dat jaar trouwt hij met Catherine Ramon en met haar zal hij vijf kinderen krijgen.²⁹ Vanaf dat jaar is hij werkzaam in Tournai (Doornik). De Bres zal daar verblijven tot 1561 en in die tijd publiceert hij zijn *Confessio* (1561). Dan moet hij weer op de vlucht en van 1562-1566 is zijn vaste standplaats Sedan.³⁰ Daar kan hij in relatieve vrijheid en rust leven en gebruikmaken van zijn diplomatieke status die hij verkrijgt. Zodoende kan hij naar andere plaatsen afreizen.³¹ Het verblijf in Sedan is eveneens de periode waarin *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* vorm krijgt.³² De laatste jaren van zijn leven (1565-1567) verblijft hij in Antwerpen en Valenciennes.³³ In de laatste plaats wordt gevangengenomen en op 31 mei 1567 terechtgesteld middels de galg.³⁴

Hoewel hij in de Zuidelijke Nederlanden geboren is en daar werkzaam was, is hij van grote betekenis geweest voor de Noordelijke Nederlanden, middels zijn *Confessio*, maar ook met *Le Baston de la Foy chrestienne* (Het wapen van het christelijk geloof).³⁵ Dit laatste werk verscheen in 1555 en was bedoeld om christenen een handboek te geven om andersdenkenden te kunnen bestrijden. Het is het enige werk dat De Bres schreef vóór de *Confessio*. Het boek, dat bestaat uit tal van citaten van kerkvaders, bijbelteksten en concilies, bleek een gat in de markt. Er verschenen maar liefst zeventien uitgaven in twaalf jaar.³⁶

---

²⁵ Korteweg, *Guido de Bres*, 38-39.

²⁶ Korteweg, *Guido de Bres*, 47.

²⁷ Korteweg, *Guido de Bres*, 101.

²⁸ Korteweg, *Guido de Bres*, 103-104.

²⁹ Korteweg, *Guido de Bres*, 105-106.

³⁰ Korteweg, *Guido de Bres*, 124-131.

³¹ Korteweg, *Guido de Bres*, 161-163.

³² Korteweg, *Guido de Bres*, 172.

³³ Korteweg, *Guido de Bres*, 221.

³⁴ Korteweg, *Guido de Bres*, 272.

³⁵ Nederlandse vertaling: Guido de Brès, *Het wapen van het christelijk geloof*, (Barneveld: Gebr. Koster (2009)/ stichting heruitgave werken Guido de Brès).

³⁶ De Boer, 'Le Baston in Nederlandse vertaling?', in: Braekman, red. *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, 90.

Het bijzondere aan *Le Baston* is dat er pas vrij recent diepgaander onderzoek op gang is gekomen naar dit werk.³⁷ In het onderzoek naar welke bronnen De Bres heeft geraadpleegd voor deze citaten heeft W.H.T. Moehn belangrijk werk verricht.³⁸

2.2.1 De Bres en de dopers

De twee belangrijkste fronten waarmee De Bres te maken heeft zijn enerzijds de katholieke kerk en anderzijds de dopers. De katholieke kerk vormde een serieuze bedreiging voor zijn leven. Meerdere keren heeft hij daarom moeten vluchten en uiteindelijk is hij om het leven gekomen door vervolging van katholieke zijde. Na de onrust die ontstond rondom de beeldenstorm (1566) werd hij opgepakt en ter dood veroordeeld. De dopers vormden geen bedreiging voor De Bres' leven. Tocht heeft hij een groot deel van zijn werk aan hen gewijd, omdat hij er een groot gevaar in zag voor de gemeente. Katholieke vervolging vormde vooral een gevaar van buitenaf, terwijl doperse opvattingen de gemeente van binnenuit bedreigden.

In de omgeving waar De Bres woonde en werkte had hij vooral te maken met aanhangers van een spiritualistisch-libertijnse stroming binnen het anabaptisme, volgelingen van Quentin Thieffry en Antoine Pocquet. Dit is een andere stroming dan de meer georganiseerde vorm van bijvoorbeeld de Mennonieten, die met name in de Noordelijke Nederlanden actief waren.³⁹ Dat is opvallend, want in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* zal hij zich meer toeleggen op de geïnstitueerde vorm van de dopers.

2.2.2 De Bres en de Joden

De Bres heeft in zijn leven Joden kunnen ontmoeten in Antwerpen, waar hij meermaals kwam. Dit waren zogenaamde Marranen, verplicht bekeerde Joden onder druk van de Spaanse inquisitie. Zijn vrouw, Catherine Ramon, was mogelijk een nakomeling van deze Joden. Haar naam zou daar op kunnen wijzen.⁴⁰ Het is in elk geval opvallend dat De Bres twee kinderen had met Joodse namen: Israël en Sara. Met name Israël was absoluut geen gebruikelijke naam onder christenen.⁴¹ Dit is voor Tomson een belangrijk argument om allerlei invloeden vanuit het Jodendom in het werk van De Bres te zien.⁴² Daar valt tegenin te brengen dat in Genève er een verbod plaatsvond op namen die in verband gebracht konden worden met heiligen en bijgeloof. Het gebeurde dan ook

---

³⁷ Moehn, *Focus op de kerkvaders: Guido de Brès (ca. 1522-1567) theologische scholing in de vroegmoderne tijd*, (Inaugurele rede PThU 2016), 9.

³⁸ Moehn, *Focus op de kerkvaders*, 10-11.

³⁹ Braekman, 'Wortel, oorsprong en fundament', 200.

⁴⁰ Tomson, 'Baptism and Circumcision', 216.

⁴¹ Tomson, 'Baptism and Circumcision', 207-208. Cf: Braekman, *Guido de Bres*, 378-379.

⁴² Tomson, 'Baptism and Circumcision'.

wel dat predikanten bij de doop opzettelijk Bijbelse namen gaven bij de doop, in plaats van de aangedragen naam.⁴³ Wellicht heeft De Bres deze gewoonte om Bijbelse namen te geven overgenomen. In dat geval kan uit de namen Israël en Sara niet geconcludeerd worden dat er sprake is van Joodse invloeden, zoals Tomson stelt.

De Bres laat in zijn werken ook zien dat hij beïnvloed is door de school die vanuit het Humanisme opkwam: bestudering van de grondtalen, Hebreeuws en Grieks. De Reformatie nam dit over en raadpleegde kennis voor het onderzoek van de Bijbel uit Joodse bronnen.⁴⁴ Van De Bres is aangetoond dat hij Hebreeuwse woordenboeken raadpleegde en in zijn studeervertrek in Tournai werden Hebreeuwse aantekeningen gevonden van hem.⁴⁵

In artikel 9 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis noemt De Bres de Joden in het kader van de drie-eenheid. Hij noemt daarbij een heel aantal groepen die de drie-eenheid loochenen en zegt dat ze met goede reden door de heilige vaders veroordeeld zijn, waaronder ook de Joden.

2.2.3 De Bres en Calvijn

Omdat er in het volgende hoofdstuk ook de vergelijking zal gemaakt worden met Calvijn, kijken we eveneens kort naar De Bres' verhouding met deze reformator. Allereerst heeft De Bres hem mogelijk ontmoet in Frankfurt am Main nadat hij daarheen gevlucht was. Het is bekend dat Calvijn in deze periode ook in die stad verbleef. Mogelijk heeft deze ontmoeting meegespeeld in het besluit om verder te gaan studeren.⁴⁶ Later heeft De Bres nog anderhalf jaar lessen gevolgd in Genève waar hij ook Calvijn ontmoet zal hebben. In elk geval zijn in het vertrek van De Bres in Doornik werken van Calvijn gevonden en ook een brief. In de inleidende brief op *Oorsprong en weerlegging* geeft De Bres aan dat hij gebruik heeft gemaakt van het werk van Calvijn.⁴⁷

2.3 Oorsprong en weerlegging van de wederdopers

De Bres schrijft *Oorsprong en weerlegging* in de jaren 1563-1565 in Sedan. Hij heeft hier de rust en de vrijheid om te werken aan zijn meest uitgebreide publicatie. Met dit boek probeert De Bres duidelijkheid te scheppen over de dopers.⁴⁸ Door buitenstaanders, zoals de overheid, werden alle reformatorische bewegingen al snel op één hoop gegooid. Iedereen die niet tot de geïnstitueerde

---

⁴³ Naphy, 'Calvijns tweede verblijf in Genève', 72. In: Selderhuis, ed. *Calvijn Handboek*.

⁴⁴ De Greef, *De Reformatie*, 143.

⁴⁵ Korteweg, *Guido de Bres (1522-1567)*, 129.

⁴⁶ Korteweg, *Guido de Bres (1522-1567)*, 101.

⁴⁷ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 29.

⁴⁸ Van 't Spijker, 'De Bres en anderen contra het anabaptisme', in: Braekman ed., *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, 230.

kerk behoorde werd daaronder gerekend.⁴⁹ Van binnenuit was het gevaar dat met name jongeren overgingen van gereformeerd naar dopers.

Een ander motief was politiek van aard. De Bres wilde ook duidelijk maken dat gezagsgetrouwheid wezenlijk was voor de gereformeerden. Dat was voor de verdediging van het gereformeerd protestantisme een belangrijk gegeven. Hij wilde duidelijkheid scheppen over het feit dat zij niet tot een revolutionaire stroming behoorden en anti-overheid waren, wat ook implicaties had voor de vervolging.⁵⁰

In de brief vooraf noemt De Bres als eerste reden van zijn schrijven dat het hem al langere tijd dringend verzocht is om te schrijven over 'de sekte van de wederdopers'. Dit met het doel om hun argumenten te weerleggen, anderen weer terug te brengen bij 'de zuivere kennis van de waarheid' en ook mensen figuurlijke wapens in handen te geven tegen de felle aanvallen van de dopers.⁵¹ Hoewel hij zich aanvankelijk onbekwaam voelt tot dit werk, heeft de wens van anderen hem wel overtuigd om in deze, naar eigen zeggen 'buitengewone, dringende nood' hulp te bieden. Hij schrijft over de 'arme Lage Landen (...) die met deze pest van de wederdopers besmet zijn'.⁵² In de brief noemt hij ook de personen van wie hij het werk heeft geraadpleegd: Johannes Calvijn, Johannes à Lasco, Heinrich Bullinger en Maarten Micron.⁵³ Calvijn had ruimschoots te maken gehad met de dopers en daarover meerdere keren geschreven.⁵⁴ Daar kon De Bres dankbaar gebruik van maken. Dat gold eveneens voor het werk van à Lasco. De Bres heeft met hem meerdere ontmoetingen op verschillende plaatsen gehad. Van à Lasco is bekend dat hij het werk van Menno Simons heeft weerlegd, vooral als het gaat over de incarnatie van Jezus Christus.⁵⁵ Dat laatste dogma zal vooral een rol gaan spelen in het tweede boek van *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Over dit strijdpunt met de dopers zal hij gebruik gemaakt hebben van gepubliceerde disputaties uit 1556 tussen Micron, de laatste auteur die De Bres noemt, en Menno Simons.⁵⁶

De derde auteur die De Bres noemt, Bullinger, had in 1561 een werk gepubliceerd met een weerlegging van de dopers: *Der Wirtöufferen ursprung, füngang, Secten, wäsen, fürnemme and gemeine ier leer Artickel....* Van 't Spijker stelt dat De Bres vooral van dit werk gretig gebruik

---

⁴⁹ Braekman, 'Wortel, oorsprong en fundament van de wederdopers', in: Braekman ed. *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, 199.

⁵⁰ Van 't Spijker, 'De Bres en anderen contra het anabaptisme', 230.

⁵¹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 28.

⁵² De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 29.

⁵³ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 29.

⁵⁴ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*

⁵⁵ Van 't Spijker, 'De Bres en anderen contra het anabaptisme', 231; Kuyper, *Joannisa Lasco opera*, T.I., (Amsterdam/ Den Haag 1866).

⁵⁶ Van 't Spijker, 'De Bres en anderen contra het anabaptisme', 231-232.

gemaakt heeft. In elk geval komt de indeling en beschrijving van de doperse beweging behoorlijk overeen.⁵⁷

2.4 Indeling van Oorsprong en weerlegging

Het werk *Oorsprong en weerlegging* bestaat uit drie boeken. Het eerste boek gaat over de ontstaansgeschiedenis van de dopers. Het tweede boek behandelt de twee naturen van Christus, een belangrijk geschilpunt tussen de gereformeerden en de dopers. Het derde boek gaat over de doop, waarbij hij de kinderdoop tegenover de volwassendoop zet. Aan het laatste boek zijn nog verschillende aanhangsels toegevoegd over de overheid, de eed en de onsterfelijkheid van de menselijke ziel.

Met name het derde boek over de doop is voor het onderwerp ‘De Bres en de Joden’ relevant. Hierin komt de positie van de Joden het meest tot uiting. In dat deel komt de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament ter sprake en daarbij komt ook de verhouding met Israël en de Joden aan bod.

2.5 De verhouding van Oude en Nieuwe Testament

De verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament is in de strijd tegen de dopers een aangelegen punt. Het is niet verwonderlijk dat dit bij De Bres juist in het boek over de doop ter sprake komt. Hier gaan de wegen namelijk behoorlijk uiteen tussen de gereformeerden en doperse stromingen. Dit heeft te maken met het feit dat de gereformeerden in de doop een voortzetting zien van de besnijdenis zoals die bij Abraham is ingesteld. Er is dus een belangrijke overeenkomst tussen de besnijdenis en de doop en tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Zwingli en Bullinger benadrukten al in 1525 de eenheid van het verbond als argument voor de kinderdoop, in strijd met doperse stromingen. Voor de visie op de doop moet men niet alleen kijken naar het Nieuwe Testament, maar ook naar het Oude Testament waar de kinderen besneden worden als teken van het verbond.⁵⁸

Bij De Bres is dit eveneens een aangelegen punt en al op de eerste bladzijden van het eerste hoofdstuk van het boek over de doop legt hij de link tussen besnijdenis, doop en verbond. Zoals Abraham en zijn nageslacht besneden zijn, komt iedereen die tot het volk van God toebehoort het teken van de doop toe.⁵⁹ ‘Het is een ‘verordening (...) die één keer door God is

---

⁵⁷ Van 't Spijker, ‘De Bres en anderen contra het anabaptisme’, 231.

⁵⁸ De Greef, *De Reformatie*, 62-66.

⁵⁹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 406-407.

gegeven en ingesteld in Zijn kerk voor de kleine kinderen, en die niet is veranderd noch afgeschaft door het Nieuwe Testament'.⁶⁰

In het zesde hoofdstuk gaat De Bres nog dieper in op het feit dat er in het Oude en Nieuwe Testament sprake is van één verbond en de doop in de plaats van de besnijdenis is gekomen. Zoals de kerk van het Nieuwe Testament in de plaats is gekomen van de kerk van het Oude Testament, zo zijn ook de sacramenten van het Nieuwe Testament in de plaats van de sacramenten van het Oude Testament gekomen.⁶¹

De Bres gaat in het achtste hoofdstuk verder met het beargumenteren van de eenheid van Oude en Nieuwe Testament. Allerlei voorwerpen, afbeeldingen en personen uit het Oude Testament wezen volgens De Bres al heen naar Christus. Het Nieuwe Testament staat wordt bekrachtigd door Oude en het eerste verwijst ook steeds naar het tweede. Het Oude Testament wordt ook gebruikt om het evangelie naar de heidenen te brengen. Paulus ontleent zijn evangelie aan Mozes en de Profeten en spoort zijn leerling Timotheüs aan om dat toe te passen en aan te passen tot nut van de heidenen.⁶²

Er is in het Oude en Nieuwe Testament sprake van één verbond, zo gaat De Bres verder in hoofdstuk negen. God heeft een eeuwig verbond met Abraham en zijn nageslacht gesloten. Sommige omstandigheden zijn afgeschaft zoals de schenking van het land Kanaän en de besnijdenis, maar het belangrijkste van het verbond blijft eeuwig bestaan. 'God is vandaag de dag niet minder onze God en van onze kinderen, dan dat Hij hiervoor was van Abraham en de Zijnen.'⁶³ In een tabel laat De Bres overzichtelijk zien hoe de beloften aan Abraham ook gelden voor de christenen. Het enige verschil ten aanzien van het ene verbond is het zichtbare teken: respectievelijk besnijdenis en doop.⁶⁴

2.6 De Bres over de Joden in *Oorsprong en weerlegging*

De Bres behandelt in *Oorsprong en weerlegging* de Joden niet als apart onderwerp. Toch komt dit thema meerdere keren aan de orde als hij de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament aan de orde stelt. Deze eenheid is voor De Bres belangrijk om te beargumenteren dat de doop in de plaats van de besnijdenis is gekomen en dus ook aan kleine kinderen bediend moet worden. Zij behoren namelijk ook al tot de gelovigen.⁶⁵

---

⁶⁰ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 412.

⁶¹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 449.

⁶² De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 472-479.

⁶³ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 480-482.

⁶⁴ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 490.

⁶⁵ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 440.

De Joden komen voor het eerst naar voren als het gaat over de besnijdenis. Zoals de kleine kinderen van de Joden de betekenis van de besnijdenis niet begrepen, zo begrijpen kleine kinderen binnen het christendom ook de doop niet en dat is geen reden om ze daarvan uit te sluiten. Ze hebben zelfs iets vóór op de volwassenen en daar trekt De Bres de lijn naar het volk Israël als zij het beloofde land intrekken. Dit doet hij met een verwijzing naar Deut. 1:39: 'En uw kinderen die heden nog geen goed of kwaad kennen, die zullen erin komen'.⁶⁶

Voor volwassenen die zich later laten dopen is dat anders. Hier trekt De Bres weer de lijn naar Israël of het Joodse volk. Zij die als buitenstaander tot het Joodse volk wilden behoren, moesten zich laten besnijden, maar daar ging wel een periode van onderwijs aan vooraf. Zo geldt dat ook voor de volwassendoop. Dan mag wel een belijdenis van geloof verwachten, terwijl dat bij kinderen niet hoeft.⁶⁷ Deze lijn geldt volgens De Bres ook voor kinderen van ongelovige ouders. Zij moeten naar analogie van het volk van Israël ook eerst onderwezen worden en dan pas kan er gedoopt worden.⁶⁸

Omdat de doop het sacrament van de besnijdenis heeft opgevolgd, mag men de kinderen van christenen die niet onthouden. Met verwijzing naar de pinksterpreek van Petrus stelt De Bres dat het christelijke volk op basis van het verbond met Abraham met de gelovige Joden tot hetzelfde volk en hetzelfde lichaam behoort en dezelfde voorrechten hebben.⁶⁹

De sacramenten van het Nieuwe Testament zijn in plaats gekomen van de sacramenten uit het Oude Testament. Zo is de kerk ook in de plaats van deze oude kerk van Israël gekomen om deelgenoot te worden van de geestelijke goederen waarvan de Joden door hun ongeloof zijn beroofd. Volgens De Bres is dit duidelijk afleidbaar uit Romeinen 11, waar het beeld gebruikt wordt van een olijfbom. De Bres stelt dat Paulus hiermee duidelijk maakt dat de natuurlijke olijfbom staat voor de 'kerk van Israël'. Hier zijn de twijgen en takken van afgehakt en afgesneden. De wortel en de stam zijn de aartsvaders Abraham, Izak en Jakob. Daar is de kerk van Israël uit voortgekomen en hun kinderen zijn de takken en twijgen die door hun ongeloof zijn afgesneden en afgebroken. De heidenen zijn als wilde olijfbomen erop ingeënt, zodat wij en onze kinderen op dezelfde manier het volk van God zijn, zoals vroeger in de oude kerk van Israël. Wij zitten nu op dezelfde stam en halen daar hetzelfde sap, maar overvloediger dan zij.⁷⁰

Met verwijzing naar Efeze 2 en 3 laat de Bres zien dat de tussenmuur is afgebroken door Jezus en Jood en heiden deelgenoten zijn van dezelfde belofte. De Bres merkt wel op dat de Joden

---

⁶⁶ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 436.

⁶⁷ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 441-442.

⁶⁸ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 443.

⁶⁹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 448.

⁷⁰ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 450.

niet de mede-erfgenamen zijn geworden met de heidenen, maar andersom, de heidenen waren de vreemdelingen.

Met beroep op Galaten 4 stelt De Bres dat de persoon van Ismaël de verwerping van de ongelovige Joden voorstelt en de persoon van Izak de kerk van de heidenen in zijn plek. Ook Jakob ontving de eerstgeboortezegen in plaats van Ezau. De Bres concludeert daaruit: 'Dit betekent dat de Joden, verachters van God en van Zijn genadegaven, verworpen zijn, en dat de kerk van de heidenen in hun plaats is gekomen om Gods volk te zijn.'⁷¹

Jezus Christus spreekt ook zo tegen de Joden, aldus De Bres, bijvoorbeeld als Hij zegt dat de kinderen van het Koninkrijk zullen buitengeworpen worden in de buitenste duisternis (Mattheus 8:12). Of als Jezus spreekt over de gelijkenis van de slechte landbouwers en tegen de Joden zegt dat het Koninkrijk van God van hen weggenomen zal worden en aan een volk gegeven dat de vruchten ervan voortbrengt (Mattheus 21:43). Ook de gelijkenis van de koninklijke bruiloft (Mattheus 22) laat volgens De Bres zien hoe de heidenen geroepen en genodigd worden tot het feestmaal dat de Joden hebben verworpen en veracht: 'Zie dit feestmaal, waarvan de arme Joden zijn uitgesloten en waaraan wij in hun plaats aanzitten.'⁷²

Al deze voorbeelden laten volgens De Bres zien dat de kerk van het Nieuwe Testament in de plaats van de oude kerk van Israël is gekomen en dezelfde naam Israël voert. Zo zijn ook de sacramenten overgenomen. Doop in plaats van besnijdenis, Heilig Avondmaal in plaats van het paaslam. Wie dit wel wil ontkennen, is een totaal onwetend persoon, die alle schaamte heeft verloren, aldus De Bres.⁷³

Richting de dopers maakt De Bres duidelijk dat het volk van Israël niet slechts een vleselijk volk was, alsof het zich alleen aan uiterlijke rituelen hield. Ze hebben hetzelfde geestelijke voedsel en dezelfde geestelijke drank genuttigd en men kan als christenen niet zeggen dat zij uitnemender zijn dan de Joden door de doop en het Avondmaal. God had vroeger net zo'n geestelijk volk als heden ten dage. De ware Israëlieten onder het Oude Testament hadden hetzelfde geloof als wij.⁷⁴ De Bres erkent met Paulus in de Romeinenbrief dat er nog steeds een belofte uitstaat voor het volk van Israël: 'En wat voor opstandigheid wij ook heden ten dage nog steeds bij dit volk zien, zo moeten wij hen niet minachten, maar hopen dat de goedheid van de Heere nog steeds op hen is vanwege de belofte.'⁷⁵

Hier lijkt dus de belofte door te schemeren voor het volk van Israël; echter dit is de enige keer dat De Bres enigszins positief is ten aanzien van de positie van de Joden in zijn tijd. Een paar

---

⁷¹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 450-451.

⁷² De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 451.

⁷³ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 452.

⁷⁴ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 463-467.

⁷⁵ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 485.

bladzijden verder lijkt er echter niet veel meer over te zijn van deze belofte: ‘Zij [de heidenen, EK] zijn daarin [het verbond met Abraham, EK] opgenomen, zij en hun kinderen, zoals blijkt uit de brief aan de Romeinen, dat de heidenen ingeënt op de eigenlijke plaats van de Joden, zij en hun kinderen, terwijl de anderen ervan afgesneden zijn, zij en hun kinderen.’⁷⁶

Deze uitspraak suggereert dat de belofte niet meer geldig is omdat zij afgesneden zijn en hun kinderen. Met deze uitspraak zegt De Bres in feite dat de heidenen de plaats van de Joden ingenomen hebben.

Hiermee eindigt de weergave van De Bres’ gedachten over de Joden en Israël in *Oorsprong en weerlegging*. In de latere hoofdstukken van dit werk worden er geen nieuwe gedachten opgeworpen ten aanzien van dit onderwerp.

2.7 Analyse De Bres

In deze thesis staat de positie van de Joden in het werk van De Bres centraal. Nu is De Bres in *Oorsprong en weerlegging* niet in gesprek met de Joden, maar met de dopers. Het gaat primair over en tegen de dopers en secundair komt daarbij de positie van de Joden aan de orde. De eenheid van Oude en Nieuwe Testament wordt aan de orde gesteld omdat de dopers weigeren om leerstukken uit het Oude Testament af te leiden, voor zover ze niet in overeenstemming zijn met de woorden van Christus.⁷⁷ De Bres wil laten zien dat er geen onderscheid is tussen het Oude en het Nieuwe Testament en dat er ook geen verschil valt te maken tussen het vleeselijke en het geestelijke zaad van Israël. De dopers menen volgens De Bres dat de Joden voor de komst van Christus alleen maar hun vertrouwen stelden op godsdienstige gebruiken. De Bres stelt echter dat zij hun vertrouwen ook op de Messias stelden. In dat opzicht hebben gelovigen na de komst van Christus niets voor op het volk van Israël in het Oude Testament.⁷⁸ Daarbij valt op dat De Bres ingaat tegen een negatieve vooronderstelling die bij de dopers ten aanzien van het Joodse volk voor de komst van Christus leeft.

Dat de dopers weigeren leerstukken af te leiden uit het Oude Testament heeft ook gevolgen voor hun visie op de doop en de besnijdenis. Ze zien daarin geen continuïteit. Een belangrijke reden om de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament aan de orde te stellen tegen de dopers is dus ook de visie op de doop. Daarin gaat de Bres in het spoor van Zwingli, Bullinger en Bucer door de eenheid van het verbond te benadrukken. Zo wordt gerechtvaardigd dat de doop

---

⁷⁶ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 492.

⁷⁷ Wessel, J.H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (dissertatie). (Groningen: Koninklijke van Gorcum, 1945), 110-111.

⁷⁸ Wessel, *Leerstellige strijd*, 111.

in de plaats van de besnijdenis is gekomen en dus de doop aan kleine kinderen bediend moet worden.

De dopers hechten wat betreft de doop aan de opdracht die Jezus zelf heeft gegeven in het Nieuwe Testament. Dat is een doop die volgt op geloof. Het beroep op de instelling van de besnijdenis in het Oude Testament, zoals in Genesis 17 bij Abraham is volgens hen geen argument. Het gaat daar niet over geloof, maar over het feit dat God hun God wil zijn.⁷⁹ Het is voor de dopers wat betreft de verhouding besnijdenis en doop geen onderwaardering van het Oude Testament. Het is niet zo dat alleen het Nieuwe Testament van belang is en dat het Oude Testament geen rol meer speelt. Menno Simons, een belangrijke vertegenwoordiger van de doperse stroming in de Lage Landen, stelt dat de gehele schrift, zowel het Oude als het Nieuwe Testament het enige richtsnoer is waardoor het christelijke leven bepaald wordt.⁸⁰ Hij wil eenvoudigweg de christelijke leer toetsen aan de Bijbel.⁸¹ Deze sterke nadruk op het gezag van concrete bijbelteksten vindt zijn wortels in het begin van de Reformatie. Het directe beroep op de Bijbel is voor de doperse stroming heel belangrijk en hierin gaat ze verder dan De Bres en Calvijn. Hierdoor ontwikkelt ze onder meer een andere visie op de doop.⁸²

De Bres benadrukt aan de ene kant de continuïteit en de eenheid van het verbond, zoals ook blijkt uit de kerk die er vanaf het begin van de wereld is geweest (Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikel 27). Aan de andere kant is er sprake van discontinuïteit als hij spreekt over een 'oude kerk van Israël'. Daarmee bedoelt hij de Joden voor de komst van Christus. Na Zijn komst is de kerk van de heidenen in hun plaats gekomen, aldus De Bres. Daarmee is er dus een groot onderscheid tussen het Israël voor de komst van Christus en het Israël na Zijn komst. Israël is daarmee een naam geworden die twee stadia in het verbond omvat.

Doordat De Bres steeds spreekt van 'in plaats van' wekt hij de indruk van plaatsvervangings. Naar analogie van Romeinen 11 had hij meer kunnen spreken van 'inlijving', of naar aanleiding van Efeze 2 de nadruk kunnen leggen op het 'mede-erfgenaar zijn'.

Dit betekent voor de Joden dat zij na de komst van Christus niet meer tot Israël behoren, maar dat die naam toekomt aan de kerk van de heidenen. Daarmee veronderstelt De Bres bijna het tegenovergestelde van wat hij de dopers verwijt. Zij zien de Joden voor de komst van Christus als een vleselijk volk, maar de Bres ziet hen na de komst van Christus als zodanig. Wel met de kanttekening dat hij ook noemt dat er nog een belofte op hen rust, al komt dit maar heel summier naar voren.

---

⁷⁹ Simons, M., *Dat fundament des christelycken leers*, (Den Haag: Nijhoff, 1967), 38-40.

⁸⁰ Simons, *Dat fundament*, 106.

⁸¹ Roth, J.D. & Stayer, J.M., *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*. (Leiden; Boston: Brill, 2007), 304.

⁸² Roth & Stayer, *Companion to Anabaptism and Spiritism*, 4; 49.

2.8 Conclusie

Guido de Bres heeft zijn positie ten aanzien van de Joden met name beschreven in zijn *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. In het derde boek over de doop benadrukt hij in navolging van Zwingli en Bullinger dat het Oude en Nieuwe Testament één zijn en dat het gaat om één verbond. Dit vormde een belangrijk argument tegen de dopers die kinderdoop afwezen. De doop is in de plaats gekomen van de besnijdenis en daarom geldt dit voor kinderen. Het verbond is gesloten met Abraham en zijn nageslacht. Het volk Israël was het uitverkoren volk, maar in de komst van Christus zijn de heidenen hierin ook betrokken. De Joden zijn door hun ongeloof hiervan afgesneden. Een belangrijk beeld dat De Bres daarbij gebruikt is die van Romeinen 11, het enten van wilde takken in een olijfboom. Het valt daarbij op dat De Bres de nadruk legt op ‘in plaats van’ en dat op Gods volk op dezelfde wijze zijn volk als Israël dat was. De christelijke kerk is in de plaats gekomen van de oude kerk van Israël. De heidenen hebben de plaats ingenomen van de Joden. Daarin blijven inlijving in het verbond en mede-erfgenaam zijn meer op de achtergrond.

De Bres spreekt positief over Joden als het gaat over de situatie onder het Oude Testament. Ze hadden hetzelfde geloof en hebben Christus gekend. Maar door hun ongeloof en het verachten van Gods genadegaven hebben zij zich nu buitengesloten en zijn hun plaatsen nu ingenomen door de heidenen. Wel noemt hij één keer dat ondanks de opstandigheid er nog een belofte op hen rust en we hen daarom niet moeten minachten, maar hopen dat de goedheid van de Heere nog op hen is.

Voor de periode van de Reformatie als geheel, zoals geschetst in 2.1.2, wijkt De Bres hierin niet af van wat de meeste reformatoren stelden.

Over het geheel genomen is De Bres negatief over de positie van de Joden in zijn tijd en hij stelt herhaaldelijk dat de christenen uit de volken in plaats van Joden gekomen zijn. Nu we De Bres' visie hebben weergegeven, kunnen we die in het volgende hoofdstuk vergelijken met de positie van Johannes Calvijn.

Hoofdstuk 3 - De Bres' eigen positie ten opzichte van Calvijn

3.1 Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk is onderzocht hoe De Bres' visie naar voren komt in zijn werk *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. In dit hoofdstuk worden deze resultaten vergeleken met Calvijn, die veel invloed heeft gehad op De Bres. Calvijn publiceerde in 1559 zijn laatste en definitieve editie van de *Institutie*. De vraag is of De Bres Calvijn nauwgezet volgt of een eigen weg gaat. In dit hoofdstuk komt eerst de mogelijke relatie tussen De Bres en Calvijn aan bod zoals Van 't Spijker voorstelt. Daarna komt de verhouding van Calvijn tot de Joden aan de orde, zowel in persoonlijk contact als andere geschriften dan de *Institutie*. Vervolgens worden de hoofdstukken uit de *Institutie* behandeld die gaan over de eenheid van Oude en Nieuwe Testament en de verhouding doop en besnijdenis. Tot slot wordt door Calvijns uitspraken te vergelijken met De Bres onderzocht wat het eigene van De Bres daarin is.

3.2 Brieve instruction

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat De Bres in voor zijn *Oorsprong en weerlegging* meerdere auteurs noemt die hij heeft geraadpleegd, waaronder Calvijn. De laatste heeft meermaals te maken gehad met de dopers en heeft ze bestreden in verschillende geschriften. De Bres geeft echter niet aan wélke geschriften hij van Calvijn gebruikt heeft. Van 't Spijker oppert dat *Brieve instruction contre les anabaptistes* (1544) belangrijk is geweest in de argumentatie van De Bres tegen de dopers.⁸³ Dat De Bres dit werk gekend heeft is duidelijk vanwege *Le Baston de la Foy*. In dit werk haalt De Bres *Brieve Instruction* aan.⁸⁴

Dit geschrift van Calvijn is een reactie op een uitbarsting in 1543 van doperse propaganda in Neuveville, Zwitserland. De predikanten in het naburige Neuchatêl worden ongerust vanwege deze doperse beweging en Farel, predikant aldaar, spoort Calvijn aan om een traktaat te schrijven om de dopers te weerleggen.⁸⁵ Calvijn geeft hier ondanks zijn vele werkzaamheden gehoor aan en publiceert dit met een eerder werk daarin opgenomen: *Psychopannychia* (1534/1542), dat ook gericht was tegen de dopers en ging over de zielenslaap.⁸⁶

---

⁸³ Van 't Spijker, *De Bres en anderen contra het anabaptisme*, 231.

⁸⁴ De Bres, *Het wapen van het christelijk geloof*, 328.

⁸⁵ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 170-171; 177.

⁸⁶ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 23; Cf: Calvijn Verzameld, *Over de staat van de zielen na de dood*, 937-971, vert. Gerard Bosker.

Het werk *Brieve instruction* is sterk polemisch van aard en Calvijn gebruikt al zijn retorische vaardigheden om de dopers te bestrijden.⁸⁷ Het bestaat uit drie delen, waarbij het eerste deel vooral een weerlegging is van de *Confessio Schlattensis*. Deze belijdenis bestaat uit zeven artikelen en werd in 1527 opgesteld door dopersen in Schleithem, Zwitserland. Het tweede deel gaat in op de incarnatie en het derde deel is een bewerking van *Psychopannychia*.⁸⁸

Met name het eerste artikel uit de *Confessio Schlattensis*⁸⁹ dat Calvijn behandelt is van belang voor ons thema. In dat artikel gaat het over de doop en wordt de kinderdoop afgewezen en gezien als een uitvinding van de paus. Ook beklemtoont dit artikel dat onderwijs, bekering en geloof vooraf moeten gaan aan de doop. Calvijn stelt in reactie daarop dat de kinderdoop er ook al was in de Vroege Kerk en dus geen uitvinding was van de paus. Onderwijs voorafgaand aan de doop is volgens Calvijn wel nodig voor hen die een vreemdeling zijn van de kerk zoals Turken, Joden en heidenen, maar niet voor degenen waarvan de ouders ook gedoopt zijn. Calvijn noemt hier dus de Joden als mensen die vreemd zijn aan de kerk. Met een beroep op Genesis 17 en 1 Korinthe 7 stelt Calvijn dat de doop in plaats van de besnijdenis is gekomen. Hoewel ze verschillend zijn wat betreft vorm, is de betekenis hetzelfde.⁹⁰ Calvijn benadrukt dat vanwege het verbond met Abraham de Joden geheiligd waren. Zo zijn ook de kinderen van gelovige ouders geheiligd, al kunnen ze daar net als Joden onder het Oude Verbond weer afstand van nemen op latere leeftijd.

Hoewel deze gedachtegang van Calvijn wel terugkomt bij De Bres, is *Brieve Instruction* veel minder uitgebreid dan *Oorsprong en weerlegging* als het gaat over de kwestie kinderdoop versus volwassendoop. De eenheid van het Oude Testament en Nieuwe Testament komt impliciet wel aan de orde en daarmee ook de positie van de Joden, zoals beschreven is in het tweede hoofdstuk van deze thesis. Hoewel dit boekje van Calvijn tegen de dopers belangrijk geweest zal zijn voor De Bres, biedt het toch te weinig aanknopingspunten voor een vergelijking tussen het werk van Calvijn en De Bres. Dit blijkt vooral uit het feit dat het doopartikel uit *Brieve Instruction* een vrij korte verhandeling geeft over de doop en weinig overeenkomsten vertoont met De Bres' uitvoerige behandeling in het derde boek van *Oorsprong en weerlegging*.

Calvijn heeft zijn gedachten over de doop en eenheid van Oude Testament en Nieuwe Testament wel uiteengezet in de *Institutie*. Dit werk biedt ons meer houvast wanneer we Calvijn vergelijken met De Bres omdat in dit verband de positie van de Joden ook ter sprake komt. Echter, eerst is het goed te kijken naar Calvijns persoonlijke omgang met Joden.

---

⁸⁷ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 184.

⁸⁸ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 191.

⁸⁹ Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 190.

⁹⁰ Balke, 'Calvijn en de dopers', 178-179 in: Selderhuis, ed., *Calvijn Handboek*, (Kok: Kampen, 2008).

3.3 Calvijns persoonlijke omgang met Joden

Calvijn heeft in zijn leven weinig te maken gehad met Joden of slechts sporadische ontmoetingen met hen gehad. In Frankrijk waren ze namelijk verdreven en in Genève was het voor Joden niet toegestaan om er te wonen.⁹¹ Wel kwam Calvijn regelmatig in andere plaatsen waar wel Joden verbleven, zoals Frankfurt am Main en Ferrara. Het is echter niet duidelijk of hij in die plaatsen daadwerkelijk contact met hen heeft gehad. Lange van Ravenswaay vraagt zich af of er ontmoetingen waren tussen Calvijn en Joden in de genoemde plaatsen.⁹² Zelf zegt Calvijn in een college over Daniel dat hij met veel Joden gesproken heeft. Volgens De Greef zal Calvijn bedoelen dat hij veel van Joden gelezen heeft en hen niet daadwerkelijk gesproken heeft.⁹³ De enige Jood waar Calvijn regelmatig contact mee heeft gehad is Tremellius uit Ferrara. Dit was een Jood die christen werd en Hebreeuws ging onderwijzen. Calvijn heeft meerdere pogingen gedaan om deze Tremellius Hebreeuws te laten doceren op verschillende plaatsen (Bern, Lausanne, Genève); echter zonder resultaat. In Genève is de schoonzoon van Tremellius, Chevalier, in 1558 uiteindelijk les gaan geven.⁹⁴ Mogelijk heeft De Bres ook les van Chevalier gehad, omdat hij op dat moment in Genève verbleef. Tremellius was een belangrijke gesprekspartner voor Calvijn omdat hij de catechismi van hem vertaalde in het Hebreeuws en zodoende van belang was voor de missie onder Joden.⁹⁵ Het opvallende aan Tremellius is dat hij zich niet - zoals andere Joden die overgingen tot het christendom - zich fel tegen zijn voormalige geloofsgenoten keerde. Zijn Hebreeuwse vertaling van Calvijns Geneefse catechismus ging namelijk vergezeld van een inleidende brief waarin hij schrijft dat hij het behoud van Israël verwacht en zijn wens is dat Israël verlost wordt.⁹⁶

Wat betreft de omgang met Joden kan de anti-Joodse houding van de bevolking in Straatsburg Calvijn nauwelijks ontgaan zijn. Ook het anti-Joodse werk van Luther (*Von den Juden und ihren Lügen*) moet hem bekend geweest zijn. Toch heeft hij zich daar nooit over uitgelaten, hoewel dit werk in het Latijn vertaald werd en hem in een brief gewezen wordt op het bestaan van dit werk.⁹⁷

---

⁹¹ De Greef, *Van één stam*, 67.

⁹² Lange van Ravenswaay, 'Calvijn en de joden', 171. In: Selderhuis ed., *Calvijn Handboek*, (Kampen: Kok, 2008).

⁹³ De Greef, *Van één stam*, 70.

⁹⁴ De Greef, *Van één stam*, 69.

⁹⁵ Lange van Ravenswaay, 'Calvijn en de joden', 172.

⁹⁶ De Greef, *Van één stam*, 70.

⁹⁷ De Greef, *Van één stam*, 70; Lange van Ravenswaay, 'Calvijn en de joden', 172.

3.4 Calvijn over de Joden in de *Institutie*

Na een korte analyse van *Brieve instruction* wordt nu de *Institutie* uitgebreider onderzocht. Dat brengt beperkingen met zich mee, vanwege het feit dat Calvijn zich ook in andere geschriften heeft uitgelaten over de Joden. Met name in het geschrift *Ad questiones et obiecta Judaei cuiusdam*, het enige werk van Calvijn waarin hij expliciet en uitsluitend ingaat op de verhouding tot Joden.⁹⁸ Het bezwaar bij het bestuderen van dit geschrift is dat het sterk polemisch van aard is en niets toevoegt aan de theologische grondhouding van Calvijn.⁹⁹ Een ander bezwaar is dat er een heldere ordening en systematische behandeling in dit werkje ontbreekt aangaande de verhouding tot de joodse godsdienst en het Joodse volk.¹⁰⁰ Een laatste moeilijkheid zit in het feit dat dit werkje moeilijk te dateren valt. Detmers en Lange van Ravenswaay¹⁰¹ dateren het werkje laat, maar Mulder betoogt dat het juist eerder geschreven zou moeten zijn omdat Calvijn zich baseert op een ouder werk. De Greef stelt dat men zich voor Calvijns visie op de Joden niet op dit werkje moet baseren, maar op de preken, commentaren en de *Institutie*.¹⁰²

In zijn preken laat Calvijn zich kritisch uit over de Joden. Lange van Ravenswaay heeft de preken van Calvijn onderzocht op zijn visie op Joden.¹⁰³ Calvijns onderliggende gedachten die volgens Lange van Ravenswaay in de preken naar voren komen zijn dat Joden volgelingen zijn van een valse leer. De christelijke kerk heeft de plaats ingenomen van de Joden. Ze hebben Jezus Christus prijsgegeven en hebben zich in de tirannie van Satan begeven. Over het algemeen is Calvijn in zijn preken dus negatief over het jodendom. Hij noemt ze zelfs ‘profane honden’, ‘barbaars volk’ en spreekt over ‘het volk Israël, dat door God is verstoten’.¹⁰⁴

De Greef heeft in *Van één stam. Calvijn over Joden en christenen in de context van de late Middeleeuwen* naast Calvijns houding ten opzichte van de Joden in de *Institutie* ook uitgebreid gekeken naar diens bijbelcommentaren. Allereerst valt dan op dat Calvijn voor zijn exegese gebruik maakt van Joodse bronnen in. Dit is een werkwijze die in de Reformatie breed navolging heeft gekregen. De Greef¹⁰⁵ en Lange van Ravenswaay¹⁰⁶ verwijzen allebei met name naar Calvijns commentaar op de Romeinenbrief als belanghebbend wanneer het gaat om de visie van Calvijn

---

⁹⁸ Mulder, ‘Over vragen en tegenwerpingen van een Jood’, 1068. In: Selderhuis ed. *Calvijn Verzameld. Vol. II*, (Utrecht: KokBoekencentrum uitgevers, 2019).

⁹⁹ Lange van Ravenswaay, *Calvijn en de joden*, 172.

¹⁰⁰ Mulder, ‘Over vragen en tegenwerpingen van een Jood’, 1068.

¹⁰¹ Lange van Ravenswaay, *Calvijn en de joden*, 172.

¹⁰² De Greef, *Van één stam*, 73.

¹⁰³ Lange van Ravenswaay, ‘Die Juden in Calvins Predigten’, in: Detmers en Lange van Ravenswaay ed. *Bundeseinheit und Gottesvolk. Reformierter Protestantismus und Judentum im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Emdener Beiträge zum reformierten Protestantismus 9*. Wuppertal 2005, 59-69.

¹⁰⁴ Lange van Ravenswaay, ‘Calvijn en de joden’, 173-174.

¹⁰⁵ De Greef, *Van één stam*, 102.

¹⁰⁶ Lange van Ravenswaay, ‘Calvijn en de joden’, 173.

op de Joden en Israël. De Greef zegt daarbij dat we aangewezen zijn op de bijbeluitleg van Calvijn om zijn visie op de Joden te achterhalen.

Hoewel Calvijn in zijn *Institutie* het thema jodendom of Israël niet afzonderlijk adresseert, komt het in dit werk wel ter sprake. Binnen het bestek van deze thesis focussen we ons op boek II.9-11, waar Calvijn spreekt over de eenheid tussen Oude en Nieuwe Testament. In dit gedeelte komt de positie van Israël het meest nadrukkelijk aan de orde.¹⁰⁷ Daarnaast kijken we ook naar IV.16 waar Calvijn spreekt over de verhouding van besnijdenis en doop, omdat Calvijn zich hier ook uitspreekt over Israël.

Tussen de eerste uitgave van de *Institutie* in 1536 en de laatste, definitieve uitgave in 1559 hebben de nodige wijzigingen plaatsgevonden. Toch verandert Calvijn na 1539 nagenoeg niets meer aan de beschrijving van de eenheid Oude Testament en Nieuwe Testament als onderdeel van de *Institutie*. Er blijkt dus op dit vlak grote consistentie te zijn in het denken van Calvijn. Hoewel volgens De Greef Calvijns visie in zijn commentaren anders of uitgebreider is, is de *Institutie* het werk waar Calvijn steeds naar blijft verwijzen voor een systematische onderbouwing. We mogen Calvijn latere uitspraken, onder andere in zijn bijbelcommentaren, dus bezien in het licht van wat hij schrijft in de *Institutie*.

3.5 Verhouding Oude en Nieuwe Testament in *Institutie* II.9-11

In hoofdstuk 9 begint Calvijn met de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Eerst laat hij zien dat de Joden in het Oude Testament Jezus wel gekend hebben, maar in een verduisterde toestand. Door Jezus' komst is de maat van genade ver boven die van de Joden gesteld. Hier bedoelt Calvijn met Joden dus de mensen die leefden vóór Christus' komst.¹⁰⁸

In dit negende hoofdstuk komt ook duidelijk de tegenstelling tussen wet en evangelie ter sprake. Calvijn noemt hier Servet als tegenstander, vanwege het feit dat er onderscheid zou zijn in beloften in het Oude en Nieuwe Testament. Joden zouden dan vroeger afhankelijk zijn geweest van de beloften, maar die zijn nu in Christus vervuld. Calvijn spreekt dit tegen en zegt dat ook vandaag de dag gelovigen steunen op Gods beloften. Daarmee blijven Wet en Evangelie en dus Oude en Nieuwe Testament in elkaars verlengde en staan daarom niet tegenover elkaar. Hoewel Calvijn dit niet expliciteert zal ook de Lutherse tegenstelling tussen wet en evangelie meegespeeld hebben en hiermee ontkracht worden.¹⁰⁹ Voor Calvijn is duidelijk dat het evangelie niet in plaats

---

¹⁰⁷ De Greef, *Van één stam, Calvijn over Joden en christenen in de context van de late Middeleeuwen*; Bij de Greefs onderzoek naar Calvijn en de Joden wordt vooral verwezen naar hoofdstuk 10 en 11 uit boek II van de *Institutie*.

¹⁰⁸ *Inst.* II.9.1.

¹⁰⁹ De Greef, *De Reformatie, het Oude Testament en de Joden*, 60-62, 72-74; *Inst.* II.9.3.

van de wet gekomen is, maar het juist bekrachtigt en geldig verklaart wat daarin beloofd werd.¹¹⁰ Hiermee is dus in het negende hoofdstuk het Oude Testament en Nieuwe Testament duidelijk op elkaar betrokken.

In hoofdstuk 10 wordt al iets meer duidelijk van de motieven van Calvijn om in te gaan op de eenheid van Oude Testament en Nieuwe Testament. Hij zegt in 10.1:

[Het] is hoogst noodzakelijk geworden door toedoen van die wonderbaarlijke windbuil Servet en een paar geestdrijvers uit de sekte van de wederdopers. Die zien het volk van Israël niet anders dan als een kudde zwijnen, want volgens hun dwaze redeneringen wordt dit volk door de Heere hier op aarde vetgemest, zonder enig uitzicht op de onsterfelijkheid in de hemel.¹¹¹

Hier wordt naast het front van Servet ook een tweede genoemd, namelijk dat van de dopers. De dopers maken dus volgens Calvijn blijkbaar een bepaald onderscheid in Oude Testament en Nieuwe Testament waarin Israël in het Oude Testament slechts kon voldoen aan plichten en verder geen uitzicht had. In het vorige hoofdstuk had Calvijn juist duidelijk gemaakt dat de Joden Jezus gekend hebben en dat Hij hen beloofd was. Calvijn herhaalt dit in soortgelijke woorden aan het eind van hoofdstuk 10:

Laten we ons anderzijds verre houden van de dwaze en schadelijke gedachte dat de Heere de Joden niets anders voorgehouden heeft, of dat zij niets anders gezocht hebben dan verzadiging van hun buik, genietingen van het vlees, bloeiende rijkdom, uiterlijke macht, een talrijk geslacht en alles wat de mens van nature op prijs stelt.¹¹²

Kortom, Calvijn benadrukt in het tiende hoofdstuk dat Israël in het Oude Verbond of Testament niet alleen vleselijk, maar ook geestelijk was en dat zij de belofte en verwachting hadden van het eeuwige leven en hierin overeenstemt met het Nieuwe Testament.¹¹³

In hoofdstuk 11 komt na de overeenkomst nu het onderscheid tussen Oude Testament en Nieuwe Testament in beeld. Calvijn spreekt nu over het Oude Testament als de kinderjaren van de kerk. Het gaat om dezelfde kerk en om dezelfde erfenis, maar het was nog in een jeugdige stadium, dus werd alles nog niet alles open en bloot vertoond. Vanwege hun leeftijd waren ze nog niet in staat om die erfenis te aanvaarden en te beheren. Uit het Oude Testament blijkt dat mensen verlangden naar iets wat boven wereld uitstijgt. Ook al spreken zij dan in aardse beelden, Calvijn beklemtoont dat het gaat om geestelijke dingen. 'Wij zien dat dit alles strikt genomen niet van toepassing is op het land waarin wij als pelgrim verkeren of op het aardse Jeruzalem'.¹¹⁴ Dat maakt

---

¹¹⁰ *Inst.* II.9.4.

¹¹¹ *Inst.* II.10.1.

¹¹² *Inst.* II.10.23.

¹¹³ *Inst.* II.10.23.

¹¹⁴ *Inst.* II.11.2.

duidelijk dat Calvijn daarin niets verwacht aangaande een Israël hier op aarde. Het land Kanaän is een beeld van de hemelse erfenis. Over een landbelofte spreekt Calvijn niet.

3.6 Doop in plaats van de besnijdenis, *Institutie IV.16*

Calvijn zou nog terugkomen op de verhouding besnijdenis en doop en dat doet hij in het vierde boek, het zestiende hoofdstuk. Daarin benadrukt hij weer de eenheid van het verbond. De doop is door God in plaats van de besnijdenis gegeven. Christus was het fundament van de besnijdenis, maar ook van de doop. Het verbond met Abraham blijft bestaan en daarom komt de doop de kinderen van de christenen evengoed toe als in het Oude Testament de kinderen van de Joden de besnijdenis toekwam.¹¹⁵ Het is duidelijk dat Calvijn hier spreekt over de besnijdenis als iets uit het verleden.

In reactie op de dopers komt weer het punt ter sprake dat het niet een ander of slechts een lichamenlijk verbond was dat God met het Joodse volk sloot. Andermaal vergelijkt Calvijn de visie van de dopers met het vetmesten van een kudde varkens in een stal en dat de Joden in het doperse perspectief meer op dieren dan op mensen lijken.¹¹⁶ Ook hier benadrukt hij het geestelijke karakter van de beloften die gedaan werden in het Oude Testament aan de Joden en dat ze verwachting hadden van het eeuwige leven.

Werden de heidenen eerst nog gescheiden van de Joden, nu is de muur neergehaald (Efeze 2, EK) en ook voor de heidenen de toegang tot het koninkrijk van God geopend. Zo is Abraham ook de vader van de heidenen geworden. Het woord *ook* valt hierbij op. Joden en heidenen worden even hoog aangeslagen door de apostel Paulus in de Romeinenbrief.¹¹⁷

In de volgende paragraaf gaat Calvijn nog een stapje verder. Hij stelt niet alleen dat Joden even hoog aangeslagen worden als de heidenen, maar ook dat de lichamenlijk verwantschap met Abraham niet alle waarde ontzegd kan worden. Ze hoeven zich daar niet in te beroemen of met zichzelf ingenomen te zijn, toch geldt dat de Joden de eerste en oorspronkelijke erfgenamen zijn van het Evangelie. Dit geldt zover ze niet zich onterfd hebben door hun eigen ondankbaarheid.

Maar dan nog is de hemelse zegen niet geheel en al van hun volk geweken. Dat verklaart waarom hij [Paulus in de brief aan de Romeinen, EK] hen, al zijn ze dan hoogmoedige verbondsbrekers, niettemin heiligen noemt – zoveel eer verleent hij aan het godgewijde geslacht dat God Zijn heilig verbond waardig gekeurd had. In vergelijking met hen beschouwt hij ons als later geboren of ook ontijdig geboren kinderen van Abraham, en dat door aanneming, niet door natuurlijke verwantschap, als een twijg die van de eigen boom afgebroken is en andere stam geënt worden.¹¹⁸

---

¹¹⁵ *Inst.* IV.16.6.

¹¹⁶ *Inst.* IV.16.10.

¹¹⁷ *Inst.* IV.16.13.

¹¹⁸ *Inst.* IV.16.14.

Dat is ook de reden dat het evangelie eerst aan de Joden verkondigd moet worden. Hoe hardnekkig ze dat ook blijven weigeren of daar strijd tegen voeren, dat mag geen reden zijn om hen te verachten. Gods zegen rust nog steeds op hen en zal nooit geheel van hen wijken.

Calvijn stelt hier dus dat voor de Joden nog steeds een bijzondere positie geldt vanwege hun lichamelijke afkomst van Abraham en dat hen allereerst het evangelie verkondigd moet worden, ook al verzetten zij zich daartegen. De belofte en zegen van God zal nooit van de Joden wijken. Calvijn gebruikt hierbij het beeld van Paulus uit Romeinen 11.

3.7 Vergelijking Calvijn met De Bres

Het is opmerkelijk dat bovengenoemde citaten van Calvijn in net iets andere bewoordingen ook terugkomen bij De Bres:

Zij [de dopers, EK] maken hier een dusdanig verschil tussen de kerk en het verbond van het Oude en Nieuwe Testament, alsof God in het Oude Testament slechts een geheel vleselijk en aards volk heeft gehad, dat Hij op deze manier verzadigd zou hebben met vleselijke beloften en met aardse goederen, alsof zij een kudde zeugen en zwijnen waren geweest, die men moest laten grazen van eikels en op de mesthoop, om daar na als de beesten te vergaan.¹¹⁹

De woordelijke overeenkomst is hier zo sterk dat het haast niet anders kan dan dat De Bres hier Calvijns woorden geparafraseerd heeft. Het verschil zit vooral in de plaats waar het geschreven wordt. Calvijn benoemt dit terwijl hij in boek II over de Middelaar spreekt. De eenheid van het Oude en Nieuwe Testament wordt als het ware vanuit Christus bekeken. Het eigene aan de Bres is dat hij dit bespreekt in het kader van doop en besnijdenis. Calvijn zegt daarover dat hij daar later nog wel op terugkomt en dat dit niet de plaats is om daarover uit te wijden. Het enige dat hij noemt is dat de uitvoering (*administratio*) van het verbond nu anders is, maar het wel om hetzelfde verbond gaat.¹²⁰

De Bres bespreekt dit vanuit het hart van de strijd. Het ging in de strijd met de dopers voor een groot deel om de doop en dat noodzaakte vroege reformatoren als Zwingli en Bullinger om de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament te bepleiten. Zo konden besnijdenis en doop op elkaar betrokken worden en beargumenteerd worden dat juist de kinderen gedoopt behoorden te worden. Bij Calvijn krijgt dit leerstuk meer een zelfstandige plaats en verhuist het naar het middelaarschap van Christus.

Als het gaat om de positie van de Joden en Israël lijken beide citaten te pleiten voor een herwaardering van het volk van Israël onder de oude bedeling. Voor de dopers had volgens De

---

¹¹⁹ De Bres, *Oorsprong en weerlegging*, 463.

¹²⁰ *Inst.* II.10.2.

Bres en Calvijn die rol afgedaan, maar zowel Calvijn als De Bres willen de rijkdom van het Oude Testament weer onder de aandacht brengen.

Tot slot valt op dat zowel De Bres als Calvijn het beeld van de olijfboom gebruiken uit Romeinen 11 als het gaat om de positie van Israël. In de vergelijking is te zien dat Calvijn in dat verband veel positiever over Israël spreekt dan De Bres. Calvijn heeft het in dat verband over beloften die nog uitstaan en De Bres over de heidenen die in de plaats van de Joden zijn gekomen.

3.8 Conclusie

Het eigene van de positie van De Bres ten aanzien van de Joden ten opzichte van Calvijn is op meerdere plaatsen aan te wijzen. Calvijn heeft zich stevig uitgelaten over de Joden in verschillende werken, met name in zijn preken. Toch is zijn toon in de *Institutie* anders als het gaat om de Joden. De Bres onderscheidt zich in *Oorsprong en weerlegging* met een meer polemische toon. Dat is ook begrijpelijk vanwege dat het een strijdschrift is in plaats van een systematische uiteenzetting. Dat De Bres zulke stevige bewoordingen gebruikt, zal ook mede in dat kader gezien moeten worden. Zeker als bedacht wordt dat Calvijn haast nog negatiever kan zijn buiten zijn *Institutie* om. ‘Verachters van God’, of ‘arme Joden’, klinkt altijd nog vriendelijker dan ‘profane honden’ of ‘barbaars volk’. Daarbij moet wel aangetekend worden dat Calvijn vergeleken met zijn tijdgenoten nog vrij terughoudend is in het gebruik van scheldwoorden jegens Joden.¹²¹ De polemische toon in de zestiende eeuw is vaak meer op de persoon dan op de inhoud van de leerstelling en Calvijn is daarin geen uitzondering.¹²² De Bres lijkt voor een groot deel de gedachtegang van Calvijn te volgen als het gaat om de eenheid van het Oude en het Nieuwe Testament. Wat daarin wel onderscheidend is dat De Bres het plaatst bij het onderwerp waar het hem om gaat, namelijk de doop. Daarin blijft De Bres dichter bij waar dit leerstuk ooit begon, namelijk in de strijd tegen de dopers. Zwingli en Bullinger hebben al vroeg in de periode van de Reformatie deze eenheid bepleit om aan te tonen dat de kinderdoop gerechtvaardigd was in plaats van de volwassendoop. Deze lijn blijft De Bres ook aanhouden. Calvijn plaatst het echter in het kader van de Middelaar Jezus Christus en zo krijgt het leerstuk meer een zelfstandige plaats in het geheel. Christus is de eenheid tussen het Oude en Nieuwe Testament. Dat de doop in plaats van de besnijdenis is gekomen, behandelt Calvijn later in boek IV.

Hoewel De Bres duidelijk gebruikmaakt van de argumentatie van de eenheid Oude Testament en Nieuwe Testament bij Calvijn, is dat nauwelijks af te leiden uit *Brieve instruction*,

---

¹²¹ Lange van Ravenswaay, ‘Calvijn en de joden’, 173.

¹²² Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 189.

zoals Van 't Spijker betoogt. Veeleer is er haast letterlijk geciteerd uit de *Institutie*, boek II. In de hoofdstukken 9 tot en met 11 komt de verhouding van OT en NT ter sprake.

Dat De Bres gebruikmaakt van argumenten van Calvijn in deze hoofdstukken komt duidelijk naar voren. Bijvoorbeeld in het feit dat Israël niet slechts een vleeselijk volk was, maar ook geestelijk. Ze hebben ook Jezus gekend. Ze leefden ook van de beloften die aan hen gedaan waren. De overeenkomst tussen De Bres en Calvijn is dat de belofte van het land geestelijk bedoeld is. Beiden spreken dus niet van een landbelofte.

Waarin De Bres echter verschilt van Calvijn is dat er bij de eerste veel meer sprake is van een plaatsvervangings. De kerk van het Nieuwe Testament is in de plaats gekomen van het Oude Testament en het volk van de Joden lijkt daarmee ook afgedaan te hebben. Wat dat betreft is de toon van Calvijn heel anders. Calvijn benadrukt juist dat de belofte blijft gelden, met name betoogt hij dat in IV.16 van de *Institutie*. Hier lijkt De Bres geen gebruik van te maken voor zijn argumentatie, terwijl wel bij beiden dezelfde beeldspraak aan de orde komt uit Romeinen 11 om de positie van Israël aan te kaarten. Bij Calvijn komt in deze beeldspraak veel meer de bevoorrechte positie van de Joden naar voren en voor De Bres is dit meer het bewijs dat de kerk van de heidenen in de plaats is gekomen van de kerk van Israël.

Het eigene van De Bres is dus in *Oorsprong en weerlegging* dat de toonzetting aangaande Joden negatiever is dan bij Calvijn in de *Institutie* en dat er veel duidelijker sprake is van een 'in plaats van'. De positie van Joden lijkt bij De Bres haast afgedaan te hebben. Daarnaast blijft De Bres spreken over de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament in het kader van de doop, terwijl dit bij Calvijn een zelfstandige positie krijgt los van de doop en onder het middelaarschap van Christus.

Van personen uit de periode van de Reformatie met hun visie op de Joden gaan we naar het huidige debat en kijken we naar hoe we deze inzichten uit de zestiende kunnen evalueren in het gesprek dat gevoerd wordt in de Protestantse Kerk in Nederland.

Hoofdstuk 4 – Joden en christenen nu

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt onderzocht wat de huidige stand van zaken is als het gaat om het gesprek tussen Kerk en Israël, ofwel tussen christenen en Joden,¹²³ binnen de Protestantse Kerk in Nederland. De tijd van De Bres verschilt in veel opzichten van de onze en er zijn in de afgelopen eeuwen heel wat ontwikkelingen geweest als het gaat om de positie van Joden in het gesprek over Kerk en Israël. Om zowel de context van vandaag de dag, als die van Guido De Bres recht te doen, is het goed om te kijken wat de huidige stand van zaken is en hieraan recht te doen. Daardoor is vast te stellen hoe naar de zestiende eeuw gekeken wordt naar Joden en welke vooronderstellingen daarmee gepaard. Nu is er ontzettend veel gepubliceerd over Joden, Kerk en Israël en zeker na de Tweede Wereldoorlog zijn er tal van initiatieven geweest om het gesprek op gang te brengen.¹²⁴ Het is haast onmogelijk om al deze pogingen tot gesprek weer te geven.¹²⁵ In dit hoofdstuk wordt de context van de gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden* (2021) beschreven (1.2), daarna wordt in hoofdlijnen de inhoud van de gespreksnotitie weergegeven (1.3), dan volgt een evaluatie van de gespreksnotitie (1.4). Ten slotte worden in de conclusie (1.5) de belangrijkste bevindingen en thema's uit dit hoofdstuk benoemd die als leidraad gelden in het onderzoek naar De Bres en de Joden.

4.2 Onopgeefbaar verbonden

Als uitgangspunt voor het onderzoeken van de huidige positie van de Joden in het gesprek over kerk en Israël is hier gekozen voor de notitie *Onopgeefbaar verbonden*. Dit is een gespreksnotitie van de Protestantse Kerk in Nederland uit 2021 dat als doel heeft om leiding te geven aan het gesprek over Kerk en Israël. De titel van dit document heeft een lange geschiedenis en komt voort uit het gesprek dat na de Tweede Wereldoorlog is gevoerd in de kerken die later de Protestantse Kerk in Nederland zouden vormen. In de jaren '70 werd er al gesproken over 'verbondenheid' met Israël in de Nederlandse Hervormde Kerk.¹²⁶ Ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland werd die term gebezigd als het ging over spreken over Israël en in 1991 werd de term 'onopgeefbaar

---

¹²³ De Greef, *De Reformatie, Het Oude Testament en de Joden*, (Delft: Eburon, 2017), 145.

¹²⁴ De Greef, *De Reformatie*, 145.

¹²⁵ Zie bijvoorbeeld De Greef, *De Reformatie, het Oude Testament en de Joden*, (Delft: Eburon, 2017), 143-177, met de daarbij behorende bibliografie.

¹²⁶ Protestantse Kerk in Nederland, *Het Israëlisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*, (2008), 25.

verbonden' geboekstaafd in hun kerkorde.¹²⁷ De Shoah en de stichting van de staat Israël hebben een diepe impact gehad op het gesprek dat gevoerd wordt. De titel 'Onopgeefbaar verbonden' kan overigens verwarrend zijn, omdat er meerdere publicaties zijn geweest met deze aanduiding.¹²⁸ Het is in dit opzicht geen gelukkig gekozen titel, want *Onopgeefbaar verbonden* kan dus verwijzen naar verschillende publicaties en op het document zelf is geen jaartal te vinden, waardoor het lastig te achterhalen is of de receptie van deze gespreksnotitie daadwerkelijk over dit document gaat of dat men verwijst naar andere publicaties met dezelfde titel.¹²⁹

In dit recente document komt de plaats van het volk van Israël en dus ook van de Joden in het gesprek met de kerk van vandaag naar voren, zoals dat gezien wordt door de Protestantse Kerk in Nederland. Daarom lijkt mij dit een goed document om een eigentijdse weergave van het gesprek te kunnen geven. Deze gespreksnotitie heeft als doel om leiding te geven aan een kerkbreed gesprek over Kerk en Israël. Vanuit de Kerkorde van de Protestantse Kerk blijkt dat er onopgeefbare verbondenheid is tussen de kerk en het volk van Israël¹³⁰, maar er blijken ook vragen te zijn over deze verbinding.¹³¹ De visie op Israël en de verbinding kerk en Israël zijn te vaak gepolariseerd. Het gesprek is echter fundamenteel om onze identiteit te verstaan, aldus René de Reuver in het Woord vooraf.¹³² In de inleiding wordt geschetst dat er verwarring blijkt te zijn over begrippen en daardoor ontstaan makkelijk misverstanden. Er is behoefte aan verheldering van begrippen zoals volk, land, Israël en Jodendom.¹³³ De actualiteit van het Joods-Palestijnse conflict doet mee in de discussie en maakt het nog ingewikkelder.¹³⁴ Het is daarom begrijpelijk dat men het gesprek hierover uit de weg gaat. 'Toch is Israël de bron waaruit het christelijk geloof is voortgekomen en moeten we ervoor zorgen dat deze bron openblijft.'¹³⁵

4.3 Hoofdpijnen uit *Onopgeefbaar verbonden*

In deze paragraaf worden de hoofdpijnen uit *Onopgeefbaar verbonden* weergegeven, om zo een indruk te krijgen van deze gespreksnotitie en na te gaan welke begrippen gehanteerd worden in

---

¹²⁷ IP-nota 2008, 27.

¹²⁸ De Greef, *De Reformatie*, 147.

¹²⁹ Cf: Schoon, *Onopgeefbaar verbonden. Op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*, (Kampen: Kok, 1998). In 2011 werd een visiedocument met de titel 'Onopgeefbaar verbonden' aangeboden aan de synode, die ook ondertekend werd door de Gereformeerde Bond waarin men zorgen uitte over of deze verbondenheid er nog wel was, zie: H. Vreekamp, 'Onopgeefbaar', in: *Waarheidsvriend*, 6-10-2011 (nr. 40) en: "'Onopgeefbare verbondenheid onder druk". Israëlmanifest overhandigd aan moderamen Protestantse Kerk', in: RD 7-9-2011.

¹³⁰ Art. 1.7, kerkorde Protestantse Kerk in Nederland.

¹³¹ Protestantse Kerk in Nederland, *Onopgeefbaar verbonden*, (2021), 2.

¹³² PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 2.

¹³³ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 3.

¹³⁴ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 3. Cf: IP-nota 2008.

¹³⁵ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 3.

het gesprek over kerk en Israël en welke theologie daarin meeklinkt. De betekenis die gehanteerd wordt als men het heeft over 'Israël' of 'Joden' of 'Volk van Israël' kan namelijk nogal verschillen. Er wordt binnen het bestek van dit hoofdstuk ingegaan op de volgende begrippen en hoofdstukken uit de gespreksnotitie die van belang zijn voor het verdere vervolg: volk, land, Messias/Christus, schuld en hoop, Bijbel en verbond, antisemitisme en in het laatste hoofdstuk gaat men in op het spreken over Israël in verschillende geledingen dat als titel 'van zondag tot zondag' heeft.

4.3.1 Volk

In het eerste hoofdstuk wordt het begrip 'volk' nader toegelicht en wordt verhelderd wat 'volk van Israël' inhoudt. De gespreksnotitie zet in met het verbond van God met Abraham, dat later ook volk van Jakob en volk van Israël genoemd wordt. Bij dit verbond dat God aangaat met Abraham hoort de verplichting om God te gehoorzamen. Hoewel er velen zijn die niet aan deze oproep gehoor geven, houden ze daarmee niet op Gods volk te zijn. Vandaag de dag blijken dan ook veel Joden niets te hebben met de God van Israël. Ze zijn seculier, atheïst of hangen een ander geloof aan. De geschiedenis leert overigens dat dit voor de vervolging van de Joden geen verschil maakt. Met een verwijzing naar Romeinen 9 wordt duidelijk gemaakt dat God de roeping en genade voor dit volk niet ongedaan maakt, ondanks hun houding en dat daardoor er als kerk een onopgeefbare verbondenheid blijft met dit volk.¹³⁶

Wat betreft het begrip 'Joden' wordt in het gespreksnotitie verwezen naar de verschillende termen die de Tenach (het Hebreeuwse Oude Testament) geeft: Israëlieten, Hebreeën en Judeeërs. De term 'Joden' komt voor het eerst voor in het Bijbelboek Esther. Of iemand in onze tijd 'Jood' genoemd wordt is afhankelijk van de stroming waartoe men behoort. In orthodoxe stromingen is een Joodse moeder een vereiste, in liberale stromingen kan men volstaan met een Joodse vader. Daarnaast is er voor niet-Joden de mogelijkheid om toe te treden tot het Jodendom.¹³⁷

God heeft het volk van Israël uitgekozen als eerstgeborene. Niet om daarmee te zeggen dat het in plaats van de andere volken is gekozen, maar het is een inclusieve verkiezing, de andere volkeren worden hierin betrokken. Ondanks Israëls ontrouw blijft God echter trouw aan Zijn volk. De verbondenheid van kerk en Israël is daarom onopgeefbaar omdat het fundament van het christelijk geloof Jezus Christus is en Hij niet los te zien is van Gods verbond met Israël en de Joodse traditie.¹³⁸

---

¹³⁶ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 5-6.

¹³⁷ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 5.

¹³⁸ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 6.

Als het gaat om wat de positie van het volk van Israël is in de hedendaagse theologie zijn er verschillende stellingnames. In het kort worden vier visies opgesomd:

1. Sommigen menen dat de kerk in plaats van Israël is gekomen. De heidenen zijn dan niet meer de niet-Joden, maar degenen die zich buiten de kerk begeven. De kerk is dan het nieuwe Israël geworden. Dit wordt ook wel de vervangingstheologie genoemd.

2. Anderen zijn van mening dat het gaat om het ware, gelovige Israël. De beloften aan Israël zijn in die visie in Christus vervuld en daardoor speelt Israël geen bijzondere rol meer. Daarmee doet ook de landbelofte aan Israël niet meer ter zake. Deze visie wordt door sommigen ook ‘vervullingstheologie’ genoemd. Als zodanig wordt deze visie ook wel als een bijzondere vorm van vervangingstheologie gezien.

3. Er zijn er ook die absoluut niet gelukkig zijn met de term Israël, omdat daarmee zowel volk als staat bedoeld kunnen worden.

4. Daarnaast zijn er ook die juist pleiten voor de eenheid van volk, land en staat van Israël.¹³⁹

Deze gespreksnotitie van de PKN ziet drie belangrijke uitgangspunten voor het gesprek over het volk van Israël:

1. Israël was er eerder dan de wereldkerk.
2. Bij het ‘volk van Israël’ gaat het om het volk van alle tijden, het kan dus heel breed gedefinieerd worden.
3. De PKN respecteert de wijze waarop Israël zichzelf verstaat.¹⁴⁰

Hoewel in het Nieuwe Testament duidelijk wordt hoe groot het verlangen is om samen aan één tafel te zitten als Jood en niet-Jood en daarmee de verbondenheid te laten zien, blijft er sprake van onderscheid tussen deze twee groepen. Desalniettemin blijft het gesprek van belang tussen Jood en christen, vanwege het feit dat Jezus Christus niet los te zien is van het verbond met het volk van Israël.¹⁴¹

4.3.2 Land

In het tweede hoofdstuk uit de gespreksnotitie wordt ingegaan op het begrip ‘land’. Abraham werd een land beloofd en al vierduizend jaar bestaat er een volk van Israël. Toch heeft men moeite met het feit dat dit concrete volk daar ook daadwerkelijk woont, ondanks alle beloften die gedaan zijn in het Oude Testament. Israël heeft tegenwoordig ook de betekenis van de staat Israël vanwege het feit dat er in 1948 er een concreet land op de kaart verscheen met de naam Israël. Voor de verhouding van kerk en Israël maakt het uit of deze ontwikkeling een vervulling was van de

---

¹³⁹ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 6.

¹⁴⁰ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 7.

¹⁴¹ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 7.

landbelofte zoals die meermaals in het Oude Testament ter sprake komt. Andere christenen zeggen namelijk dat deze beloften in Christus al vervuld zijn en Israël dientengevolge ook geen aanspraak op het land kan doen. Ook onder Joden verschilt men hierover van opvatting. Er zijn er die het als vervulling van beloften zien, anderen zien het als vooruitgrijpen op de verlossing die alleen de Messias kan geven.

Te midden van de uitersten in deze discussie roept de notitie op om in elk geval ook recht te doen aan Palestijnse christenen. Ook andere bevolkingsgroepen in het land moeten rechtgedaan worden en men mag zo kritisch zijn op Israël als men op hun eigen land is. Deze gespreksnotitie adviseert om geboden, gerechtigheid en barmhartigheid als uitgangspunt te nemen in deze kwestie. De Protestantse Kerk in Nederland ziet het internationaal volkerenrecht en de akkoorden tussen de Palestijnen en de Israëliërs als voorwaarden voor het oplossen van het conflict dat zich afspeelt.¹⁴²

4.3.3 Messias/Christus

In het derde hoofdstuk staat men stil bij de term 'Messias/Christus'. Wie Jezus belijdt als Messias wordt geadopteerd als kind van Abraham. Via deze weg wordt men verbonden met het volk van Israël, met hun geschiedenis en traditie. Wie Jezus Christus losmaakt van deze verbanden maakt Hem onherkenbaar en daarom is een gelijkwaardig gesprek noodzakelijk. Een gesprek dat niet vanzelf spreekt, want Joden hebben het christelijk geloof niet nodig om de wil van de Vader te kennen, maar christenen hebben andersom wel het Oude Testament nodig om te geloven, zo stellen de opstellers van de gespreksnotitie. Joden vragen meestal niet om het gesprek. Desondanks blijft de kerk zich medeburger en huisgenoot van Israël noemen.

De persoon van Jezus als Messias is echter ook problematisch als het gaat over het gesprek tussen kerk en Israël. Het vormt de grote scheiding tussen deze twee grootheden. Jezus wordt in de synagoge niet beleden als Messias en men ziet daar nog altijd uit naar Zijn komst. De kerk belijdt Jezus wel als Messias en dat met Zijn leven en sterven er een vernieuwd verbond is ontstaan wat radicale verlossing van zonde en ellende tot stand brengt. Wel is een overeenkomst dat ze allebei in de persoon van de Messias een toekomst van vrede en recht voor alle mensen zien.

In de kerkgeschiedenis is het meermaals ter sprake gekomen dat de Joden Jezus gekruisigd zouden hebben, iets wat een belangrijke rol gespeeld heeft in het ontstaan van het antisemitisme. Het verraad vond echter in eigen kring plaats en de Joden hadden niet de bevoegdheid om Jezus te kruisigen, dat waren de Romeinen. Als christenen uit de volkeren is het

---

¹⁴² PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 8-9.

de aanbeveling, in de bewoordingen van Paulus, om het volk van Israël op te roepen tot jaloersheid. De rol van Messias-belijdende Joden is in dit opzicht ook problematisch. Juist doordat zij Jezus belijden als Messias worden zij door hun volksgenoten niet als Joden gezien. In het gesprek tussen kerk en Israël dreigen zij tussen wal en schip te belanden. De kerk moet vanwege hun bijzondere positie ook met hen in gesprek gaan.¹⁴³

4.3.4 Schuld en hoop

In het vierde hoofdstuk komt de geschiedenis van de relatie tussen kerk en Israël naar voren. Uit de kerkgeschiedenis blijkt dat de verhouding tussen Joden en christenen problematisch was en kan men spreken van ‘schuld’. Hoewel christenen begonnen als een beweging binnen de Joodse wereld, namen de heiden-christenen een steeds belangrijker rol in. Synagoge en kerk groeiden uit elkaar en de kerk zag zichzelf steeds meer als in plaats van Israël. Waar de christelijke kerk steeds machtiger werd, nam ook de Jodenvervolgung toe. Er is een diep spoor van uitsluiting, vernieling en vernietiging te zien in afgelopen duizend jaar geschiedenis in Europa. Het Jodendom werd gezien als iets uit het verleden en als niet meer relevant. De kerk heeft met haar theologie in dat opzicht een grote schuld op zich geladen en het is nodig om daarom als kerk schuld te belijden.

Maar er is gelukkig ook hoop: De Shoah en het uitroepen van de staat Israël in 1948 hebben veel gedaan met de zelfreflectie van de kerk op dit punt. Ook de ontdekking van het feit dat Jezus een Jood was, speelde hierin mee. Men weet zich een tak aan de stam en beseft dat men leeft van de sappen die daaruit stromen. Het leven van de kerk is te danken aan het leven van Israël. Er is sprake van een gedeelde verwachting, namelijk van het komende koninkrijk van God.¹⁴⁴

4.3.5 Bijbel en verbond

In hoofdstuk vijf komt de verhouding van Bijbel en verbond ter sprake. Naast het Oude Testament kwam er ook het Nieuwe Testament, waar geenszins mee bedoeld wordt dat het Oude Testament verouderd zou zijn of afgedaan heeft. Het Nieuwe Testament dan ook niet nieuw, maar vernieuwd en beiden kunnen niet los van elkaar gezien worden. De Hebreeuwse Bijbel is namelijk de Bijbel van Jezus en de apostelen. Begrippen uit het Nieuwe Testament kunnen pas begrepen worden als ze gelezen worden in hun Joodse context. Het gesprek met het volk van Israël kan dan leiden tot een beter verstaan van de Bijbel. Dit staat tegenover de visie in sommige stromingen in het christendom waarbij het verbond van Israël niet meer geldt en er met Christus er een nieuw

---

¹⁴³ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 10-11.

¹⁴⁴ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 12-13.

verbond voor in de plaats is gekomen. Anderen zoeken hierin meer een middenpositie en zien lijnen van verbondsvernieuwing vanuit het perspectief van het Oude Testament doorwerken bij Jezus Christus in het Nieuwe Testament.¹⁴⁵ Het verbond met Abraham is zo breed opgezet dat het geldt voor alle volken. In dit verbond is Israël de eerstgeborene, maar is vervolgens dienstbaar ten opzichte van de andere volken. In Jezus Christus komt de breedte van dit verbond tot uiting en worden de grenzen van het volk Israël overschreden. Alle volken worden uitgenodigd om deel uit te maken van Gods verbondsvolk, en medeburger te worden in het huis van Israël.¹⁴⁶

4.3.6 Antisemitisme

De term antisemitisme is al gepasseerd in deze gespreksnotitie bij de paragraaf over Schuld en hoop en heel wat zaken worden dan ook herhaald. Antisemitisme of Jodenhaat is een actueel onderwerp en kent verschillende vormen. De notitie spreekt in dit verband over sociaal, politiek en christelijk antisemitisme. Bij sociaal antisemitisme gaat het om negatieve stereotypering van Joden in de samenleving. Bij politiek antisemitisme gaat het over uitsluiting en beperking door overheden. Christelijk antisemitisme is Jodenhaat op basis van gelovige vooroordelen. Hier wordt als voorbeeld de tekst herhaald uit Mattheus 27: 'Zijn bloed kome over ons en onze kinderen'.

Christenen en Joden groeiden vanaf de verwoesting van de tempel in het jaar 70 na Christus steeds verder uit elkaar. Waren er eerst nog wederzijdse betrekkingen, later ging men elkaar verwerpen. Het aantal gelovigen uit de volken nam toe en onder christenen kwam het idee op dat zij nu de plaats van Israël hadden ingenomen. De kerk was nu het 'ware Israël'. Het geweld van christenen naar Joden toe nam een hoge vlucht.

Hoewel er ook waren die opkwamen voor het Joodse volk is er pas na de Shoah een omkeer geweest in het spreken over het Joodse volk. Helaas betekent dat niet dat het nu daarmee opgelost is. Het moet blijvend bestreden worden. De notitie noemt dat de studie van Joodse Schriften en Joodse achtergronden noodzakelijk is om elkaar te kunnen verstaan.

De verhouding tussen de Joodse godsdienst, het land en de staat Israël is ingewikkeld. Ze kunnen niet los van elkaar gezien worden. Toch geldt kritiek op Israël als staat niet als antisemitisme.

De dialoog tussen christenen en Joden is in de twintigste eeuw goed op gang gekomen. Antisemitisme en anti-judaïsme werden als ketterij afgewezen. In de kerkorde (Ordinantie 1.2.2) wordt gesteld dat de kerk de taak heeft om 'het inzicht en de bestrijding van het antisemitisme te bevorderen'. Daarbij wordt ook gezegd dat de kerk de taak heeft om gemeenten toe te rusten in de ontmoeting met Israël.¹⁴⁷

---

¹⁴⁵ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 14-15.

¹⁴⁶ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 15.

¹⁴⁷ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 16-17.

4.3.7 Spreken over Israël: van zondag tot zondag

In het zevende hoofdstuk wordt er stilgestaan bij de plaats van Israël in de liturgie, prediking en toerusting. Dit is belangrijk omdat vanwege de complexiteit zomaar terughoudendheid zou kunnen ontstaan op dit vlak en men niet meer durft te spreken over dit onderwerp. Het zou echter teleurstellend zijn als dit in mindering komt op de verbondenheid met Israël.

In het spreken over Israël kunnen de grenzen tussen politiek, theologie en bijbeluitleg makkelijk vervagen of door elkaar heen lopen. Men kan bijvoorbeeld onbedoeld met bepaalde termen gedachten van vervangingstheologie oproepen, zoals ‘het oude bondsvolk’ of ‘het nieuwe Israël’. Wanneer men in de kerk de oudtestamentische lezing achterwege laat, kan al snel het idee ontstaan dat het oude afgedaan heeft. Als echter Israël de bron en de wortel is van de kerk is het noodzakelijk om ons daarmee te voeden en ons te verdiepen in de Joodse bronnen die voorhanden zijn. Het is goed om naast de vertrouwde christelijke commentaren ook gebruik te maken van Joodse commentaren. We menen namelijk al te gauw te weten wat een tekst betekent.¹⁴⁸

4.4 Evaluatie *Onopgeefbaar verbonden*

Zoals gezegd in 4.2 staat deze gespreksnotitie in een lange rij van publicaties die met name na de Tweede Wereldoorlog opkwamen om het gesprek over kerk en Israël op gang te brengen. Dit is waar de kerk zichzelf toe verplicht heeft door in de kerkorde op te nemen om ‘het onderzoek van de Heilige Schrift ten aanzien van de vragen met betrekking tot Israël te bevorderen’. (Ord. 1.2). De generale synode van de PKN in heeft in 2008 de nota *Het Israëlisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland* uitgebracht, waarin ingegaan wordt op de ontwikkeling van het spreken over Israël in de hervormde, gereformeerde en lutherse kerken. Dit rapport zocht naar een gezond evenwicht in de relatie tussen Israël en de Palestijnen. De publicaties die volgden in de jaren erna waren minder genuanceerd. In 2009 verscheen *A Moment of Truth* waarin vooral aandacht werd gevraagd voor het lijden van de Palestijnen. In 2011 kwam als tegenreactie de al genoemde publicatie *Onopgeefbaar verbonden* uit die sterk benadrukte om de kant van Israël te kiezen.¹⁴⁹

In 2012 verscheen *Meervoudig verbonden. Nieuwe perspectieven op vragen rond kerk, Israël en Palestijnen*, onder redactie van Arjan Plaisier en Klaas Spronk. In deze publicatie wordt

---

¹⁴⁸ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 18-19.

¹⁴⁹ Plaisier, red., *Meervoudig verbonden*, 42.

vanuit verschillende benaderingen gekeken naar de onopgeefbare verbondenheid met Israël en zoekt men aangrijpingspunten om het gesprek op gang te brengen over Kerk, Israël en Palestijnen.¹⁵⁰

In het vervolg van de voornoemde publicatie uit 2012 past de besproken gespreksnotitie *Onopgeefbaar verbonden* uit 2021. Vanuit verschillende invalshoeken bespreken de auteurs de thema's die genoemd zijn. Het is duidelijk dat men van mening kan verschillen over de relatie tussen kerk en Israël. Er wordt gezocht naar een wijze waarop verschillende standpunten recht gedaan kunnen worden, om zo het gesprek gaande te houden. Dit betekent overigens niet dat het rapport zich volledig neutraal opstelt.

Allereerst wordt dat duidelijk door de benaming 'volk van Israël' te betrekken op de Joden van alle tijden en plaatsen. In het eerste hoofdstuk over 'volk' wordt nog ruimte geboden voor verschillende benaderingen, bijvoorbeeld de zienswijze dat Israël gezien moet worden als het ware en gelovige Israël en niet meer als volk zondermeer. In het zevende hoofdstuk (Van zondag tot zondag) wordt echter gesteld dat:

...anderen blijven steken in verouderde bewoordingen en concepten. Er wordt bijvoorbeeld gesproken over 'het oude bondsvolk Israël' en het 'nieuwe Israël', waarmee de kerk wordt bedoeld. Zonder voorstander te willen zijn van de vervangingstheologie, wekken overblijfsels uit dit taalveld toch deze indruk.¹⁵¹

Hier wordt duidelijk gemarkeerd dat men moet oppassen met Israël te betrekken op de gelovigen en dat men daarmee de schijn wekt om een vervangingstheologie aan te hangen. Hiermee lijkt de notitie te suggereren dat de benaming 'Israël' of 'volk van Israël' niet vergeestelijkt kan worden of betrokken kan worden op christenen uit de volken. Wel wordt in het derde hoofdstuk gezegd dat gesproken kan worden van medeburger en huisgenoot van Israël.¹⁵² Ook in het vijfde hoofdstuk 'Bijbel en verbond' wordt gesteld dat door de vernieuwing van het verbond in Jezus Christus de volken uitgenodigd worden om deel uit te maken van Gods verbondsvolk en medeburgers en huisgenoten te worden van het huis van Israël.¹⁵³ Of dit ook als gevolg heeft dat men zich 'Israëliet' mag noemen, wordt daarbij niet genoemd.

Bij het hoofdstuk over 'Land' wijst men op de verschillende standpunten die er zowel onder Joden als christenen kunnen zijn als het gaat om vervulling van beloften aangaande de staat Israël. Wel wordt benadrukt dat het reflecteren op het land Israël niet gedaan kan worden zonder daarbij het Palestijnse volk en land te betrekken.

---

¹⁵⁰ Plaisier, red., *Meervoudig verbonden*, 8.

¹⁵¹ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 18.

¹⁵² PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 10.

¹⁵³ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 15.

In het derde hoofdstuk is het opvallend dat gesteld wordt dat Joden het christelijk geloof niet nodig hebben om de wil van de Vader te doen, terwijl christenen wel zijn aangewezen op de Hebreeuwse Bijbel.¹⁵⁴ Hierbij wordt niet benoemd dat er ook mensen zullen zijn in de Protestantse Kerk in Nederland die Jezus Christus zien als Degene die als Enige in staat is om de wil van de Vader te doen. Dit standpunt wordt nog duidelijker in het hoofdstuk over antisemitisme waarin gezegd wordt dat de kerk afstand heeft genomen van de Jodenzending.¹⁵⁵ Men wijst daarin dus niet op het belang om Joden te wijzen op het unieke en exclusieve middelaarswerk van Jezus Christus.

De geschiedenis van de verhouding tussen de christelijke kerk en de Joden is beschamend. Nadrukkelijk komt in de notitie naar voren dat er sprake is van een grote schuld en dat er grote verwevenheid is tussen antisemitisme en christendom. Bart Wallet spreekt in dat verband zelfs van een verschijnsel dat in de christelijke traditie pas het karakter van een samenhangend anti-Joods wereldbeeld krijgt. De geschiedenis van het christendom is verbonden met de geschiedenis van Jodenhaat.¹⁵⁶ De gespreksnotitie geeft blijk van deze verbinding tussen kerk en antisemitisme en belijdt op meerdere plaatsen schuld voor deze geschiedenis van uitsluiting en verkettering.¹⁵⁷

In *Onopgeefbaar verbonden* komt naar voren dat het woord ‘verbond’ twee betekenissen kan hebben. Het heeft allereerst te maken met ‘testament’ in de betekenis van de twee delen waaruit de Bijbel bestaat, het Oude en Nieuwe Testament. Daarin komt ook de verhouding van deze twee ter sprake. In elk geval is het rapport duidelijk over het feit dat het Nieuwe Testament niet begrepen kan worden zonder het Oude Testament. Dat is al minder duidelijk als het gaat over ‘verbond’ in de tweede betekenis, namelijk als relatie tussen God en mensen. Hier blijken de meningen te verschillen en komen verschillende standpunten aan bod. Over de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament en daarmee samenhangend de eenheid van het verbond, spreekt men niet.

4.5 Conclusie

In *Onopgeefbaar verbonden* is het onderwerp het gesprek over kerk en Israël binnen de Protestantse Kerk in Nederland. In dat gesprek gaat het over de verhouding tussen Joden en christenen. Dit gesprek in de kerk is met name op gang gekomen na de Tweede Wereldoorlog. Dit

---

¹⁵⁴ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 10.

¹⁵⁵ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 17.

¹⁵⁶ Wallet, *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie*, 117.

¹⁵⁷ PKN, *Onopgeefbaar verbonden*, 13.

gesprek blijkt een complexe aangelegenheid te zijn. Deze kerk kent intern een grote mate van diversiteit en er zijn en er zijn verschillende theologische visies op Israël en het volk van Israël.

De positie van de Joden komt in de notitie allereerst naar voren in de benaming. De Joden van alle tijden en alle plaatsen zijn het volk van Israël. De benaming 'Israël' of 'volk van Israël' slaat vooral op de Joden. Christenen uit de volken zijn wel 'huisgenoten' of 'medeburgers' en gelovigen maken deel uit van het verbondsvolk, maar de naam 'Israël' of 'volk van Israël' lijkt voorbehouden te zijn aan de Joden. Wordt de term 'Israël' betrokken op de kerk, dan neigt dat naar vervangingstheologie, aldus de gespreksnotitie.

De gevolgen van de Tweede Wereldoorlog en de Shoah hebben veel ten positieve veranderd voor de Joden. Het gesprek is op gang gekomen men is de waarde in gaan zien van het gesprek tussen kerk en Israël. In de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland wordt gesproken van 'onopgeefbare verbondenheid'. De Shoah heeft de kerk de ogen geopend voor de negatieve relatie tussen Joden en christenen die er is geweest in de geschiedenis en het christelijk antisemitisme dat hierdoor veroorzaakt is.

De relatie tussen Joden en de oprichting van de staat Israël in 1948 ligt complex. Zowel Joden als christenen denken hier onderling verschillend over. Enerzijds ziet men de oprichting van de staat als een belofte die in vervulling gegaan is. Anderzijds wordt gesteld dat de staat Israël niet op die manier gezien kan worden. Als het gaat over de staat Israël kan dit niet los gezien worden van het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Voor de positie van de Joden heeft dat als gevolg dat zij ook onder kritiek gesteld worden als het gaat om hun omgang met de Palestijnen.

Wat betreft de verhouding tussen Joden en het verbond zijn er verschillende opvattingen binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Allereerst heeft het verbond betrekking op de relatie tussen God en Zijn volk. In de tweede plaats gaat het om verbond in de betekenis van 'testament', namelijk Oude en Nieuwe Testament. Als het gaat om het laatste is de gespreksnotitie duidelijk van mening dat het Nieuwe Testament niet begrepen kan worden zonder het Oude Testament. Het wordt echter niet duidelijk of er eenheid bestaat tussen deze twee testamenten en of er in dat opzicht sprake is van één verbond. Wel wordt gesteld dat Joden het christelijk geloof niet nodig hebben om de wil van de Vader te kennen. Dat lijkt te impliceren dat het Nieuwe Testament voor Joden van ondergeschikt of minder belang is. Dat blijkt ook uit het feit dat Jodenzending wordt afgewezen. Hiermee lijkt het exclusieve en volkomen werk van Jezus Christus als Degene die de wil van de Vader heeft gedaan gerelativeerd te worden.

Hoofdstuk 5 – De bijdrage van De Bres in het huidige debat

5.1 Inleiding

In hoofdstuk 4 is onderzocht hoe het gesprek over kerk en Israël op dit moment plaatsvindt in de PKN. Met die informatie als achtergrond is geanalyseerd hoe De Bres' positie ten aanzien van de Joden was en hoe dat in relatie stond tot zijn tijdgenoot Calvijn. In dit laatste hoofdstuk wordt een vertaalslag gemaakt van De Bres naar deze tijd en de vraag gesteld wat de eigen inbreng van De Bres is in relatie tot het huidige debat over kerk en Israël in de PKN.

5.2 Van de zestiende naar de eenentwintigste eeuw

Om De Bres recht te doen in deze tijd is kennis van zijn tijd en onze context noodzakelijk. De Bres leefde in een tijd waarin Joden naar de zijlijn van de samenleving verdreven waren. Wel was er door de beweging van het Humanisme en later de Reformatie veel belangstelling voor het Hebreeuws. Men wilde de Bijbel in de grondtalen onderzoeken en daarbij was de hulp van Joodse bronnen onmisbaar bij het onderzoeken van het Oude Testament. Daarnaast speelde de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament een belangrijke rol in de strijd tegen de dopers om de kinderdoop te rechtvaardigen. Ondanks deze belangstelling bleven Joden een gemarginaliseerde groep in de samenleving en was er geen toenadering tussen de Reformatie en de Joden.¹⁵⁸ Vanuit christelijk perspectief werd de visie op Joden vooral bepaald door het feit dat ze de Messias niet erkenden. De relatie tussen Joden en het beloofde land werd nauwelijks gelegd in de periode van de Reformatie. De term Israël werd vrijmoedig toegepast. Zo komt De Bres ook op uitspraken als 'oude kerk van Israël'.

In de polemieken van de zestiende eeuw ging het er stevig aan toe. Ook De Bres bezigt stevige taal om de Joden terecht te wijzen, zoals blijkt uit het tweede hoofdstuk van deze thesis. Dat zou nu mogelijk antisemitisme of racisme genoemd worden, maar in de tijd van de Reformatie is het een normale manier om aan te geven dat men het volstrekt oneens is met de ander. Het is dus belangrijk om goed na te gaan onder welke omstandigheden uitspraken gedaan worden en hoe huidige omstandigheden meewegen in het oordeel over uitspraken uit het verleden. Vragen uit het verleden kunnen in een andere context opnieuw aandacht krijgen, iets waar ook *Theologies of Retrieval* zich mee bezighoudt.¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Detmers, *Reformation and Judentum*, 60.

¹⁵⁹ De Greef, *De Reformatie, het Oude Testament en het Jodendom*, 143; Webster, 'Theologies of Retrieval', 596-597.

In de twintigste eeuw kwam het Oude Testament wederom in de belangstelling, maar in een heel andere context. Nu waren de beweegredenen vooral gestuurd door wat er in de Tweede Wereldoorlog onder het nationaalsocialisme had plaatsgevonden. De gruwelijkheden hadden duidelijk een uitwerking op de theologie. Er werd nu veel meer nadruk gelegd op het gegeven dat de kerk niet los te zien is van Israël en dat er een doorlopende lijn is van Israël naar de volken.¹⁶⁰

De benaming ‘kerk en Israël’ roept nu vragen op omdat ‘kerk’ eerst genoemd wordt en dan pas ‘Israël’. De kerken na de Tweede Wereldoorlog hebben meer aandacht gekregen voor beloften die er nog openstonden voor Israël. De benaming ‘Israël’ is ook complexer geworden. Dit kan sinds 1948 ook verwijzen naar een staat. Hier hield men in de periode van de Reformatie geen rekening mee. Wel kwamen er stemmen op om de beloften van een terugkeer niet alleen te vergeestelijken, maar ook toe te passen op werkelijke landbeloften. Bij De Bres blijft dit achterwege en is er vrijwel alleen maar sprake van een geestelijke toepassing.

We hebben meer aandacht gekregen voor de relatie van kerk en Israël. Israël is niet alleen een aanduiding voor het Joodse volk, maar ook de naam voor het land en de aanduiding voor de staat. Er zijn moeilijke omstandigheden daaromtrent. Denk aan de bezetting van de Palestijnse gebieden. Dit heeft grote invloed op de bezinning van de relatie van de kerk met Israël.

5.3 De eigen inbreng van De Bres in het huidige gesprek over kerk en Israël

De overeenkomst tussen De Bres en het huidige gesprek over kerk en Israël ligt hierin dat het ontstaat vanuit belangstelling voor het Oude Testament. De Bres heeft in navolging van de Reformatie laten zien dat hij kennis van de grondtalen noodzakelijk achtte voor de prediking van het Woord. De Joden waren in die zin een belangrijke kennisbron voor het bestuderen van de Schrift. Deze interesse voor het Hebreeuws en Joodse commentaren was sterk gaan leven vanuit het Humanisme.

De Bres’ interesse voor het Oude Testament is binnen het kader van het onderzoek vooral te danken aan de strijd met de dopers ten aanzien van de kinderdoop. De verhouding Oude en Nieuwe Testament heeft De Bres sterk in lijn met Zwingli en Bullinger benadrukt om te pleiten voor de kinderdoop. Dit was in zekere zin een eigen standpunt ten opzichte van Calvijn, die deze verhouding in de *Institutie* meer zelfstandig heeft gezien vanuit het werk van Jezus als Middelaar.

5.4 Conclusie

De inbreng van De Bres in het huidige debat aangaande kerk en Israël is tegenstrijdig. Enerzijds is vanuit de insteek van De Bres ten aanzien van de eenheid van het verbond er meer aandacht voor

---

¹⁶⁰ De Greef, *De Reformatie, het Oude Testament en de Joden*, 144-147.

het Oude Testament en de wijze waarop Christus zich daarin manifesteert. Daarin ligt ook de verbondenheid met de kerk van vandaag om te zoeken naar de meerwaarde en het tegoed van het Oude Testament. Voor De Bres heeft het Oude Testament zonder Christus geen meerwaarde.

Anderzijds heeft De Bres nauwelijks oog gehad voor het volk Israël in zijn eigen tijd en context. Hij heeft zich enkel theologisch daartoe verhouden en niets laten blijken over de gemarginaliseerde positie van Joden in zijn tijd. Daarnaast heeft voor De Bres Israël als volk min of meer afgedaan omdat de kerk van het Nieuwe Testament daarvoor in de plaats is gekomen. Vanuit het perspectief van de eenentwintigste eeuw zouden we dat vervangingstheologie noemen, al is dat een anachronisme. Door te spreken van een ‘in plaats van’ en minder de nadruk te leggen op ‘inlijving’ of ‘mede-erfgenaar zijn’ geeft De Bres aanleiding daartoe en helpt zijn inbreng niet om tot een dialoog te komen tussen kerk en Israël binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Daarbij geeft echter *Theology of Retrieval* de mogelijkheid om bewust te blijven van oordelen die vanuit het heden over het verleden gedaan worden en zowel de context van het heden als het verleden mee te nemen in een conclusie over uitspraken uit de zestiende eeuw over Joden.

6. Conclusie

Guido De Bres beschrijft de positie van de Joden in *Oorsprong en weerlegging* binnen het kader van de eenheid van Oude en Nieuwe Testament. Hij doet dat met de bedoeling om de kinderdoop te onderbouwen. Het thema van Israël en de Joden wordt niet als zelfstandig thema behandeld in *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers* en wordt gekleurd door de polemiek tegen de dopers. Er is dus geen reflectie op de positie van de Joden in De Bres' tijd in Europa. Een positie die uiterst ongunstig was voor de Joden, waarbij vervolging aan de orde van de dag was. In hoeverre De Bres persoonlijk contact had met Joden blijft onduidelijk. De aannname van Tomson dat hij getrouwd was met een Jodin en daarom zijn kinderen Joodse namen gaf, overtuigt in deze niet.

De Bres spreekt zoals gezegd over de positie van Israël en de Joden binnen het kader van de eenheid van het verbond. Het Oude en Nieuwe Testament gaan over één verbond, alleen de uitvoering is anders: De doop is er in plaats van de besnijdenis, het avondmaal in plaats van het Pascha, de kerk van het Nieuwe Testament is er in plaats van de kerk van het Oude Testament. Bij de dopers is de opdracht om te dopen vanuit het Nieuwe Testament leidend en kan alleen volgen op geloof, wat bij zuigelingen nog niet mogelijk is. De Bres stelt dat de dopers aannemen dat Israël onder het Oude Testament slechts een geestelijk volk was. Dat is volgens De Bres niet het geval, want zij hebben ook op Christus vertrouwd, net als onder het Nieuwe Testament. De Bres' bijdrage ligt hierin dat hij daarmee grote waarde toekent aan het Oude Testament en de bestudering daarvan, omdat ook daar Christus al in naar voren komt, die onmisbaar is voor het geloof.

De kerk van het Nieuwe Testament kan bij De Bres ook aangeduid worden als Israël. Het volk van de Joden heeft daardoor afgedaan, al zal De Bres in een enkele zin nog wel spreken over beloften die uitstaan voor het volk van de Joden. De Bres sluit in deze argumentatie aan bij reformatoren als Zwingli, Bullinger en Bucer. Zijn standpunt wijkt daarom enigszins af van Calvijn in de *Institutie*, die hierin een eigen spoor gaat. Calvijn behandelt de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament niet bij de doop, maar bij de Middelaar. Calvijn benoemt in de *Institutie* ook explicieter dat er nog beloften uitstaan voor het Joodse volk.

Het eigene van de positie van De Bres in vergelijking met Calvijn is dat hij meerdere keren de bewoordingen 'in plaats van' gebruikt als hij het heeft over de positie van Israël en de Joden. De Bres spreekt over de nieuwe kerk van Israël die in plaats is gekomen van de oude. Hoewel hij het beeld van Romeinen 11 toepast, spreekt hij in dat verband minder over inlijving binnen het volk van Israël.

In het onderzoek werd mij duidelijk dat De Bres zich niet specifiek tegen Joden keert, maar dat hij in de argumentatie voor de eenheid van Oude en Nieuwe Testament ook de positie van de

Joden en Israël noemt. De beperking is dan groot, omdat deze positie niet een zelfstandig thema is in zijn werk. De verhouding tussen hoe De Bres dogmatisch spreekt over de Joden en hoe hij zich persoonlijk verhield tot Joden heb ik niet naar bevrediging kunnen onderzoeken. Uit zijn biografie en zijn andere geschriften komt zoals uit deze thesis blijkt, maar heel weinig informatie naar voren. Bij iemand als Calvijn heeft men dat veel beter kunnen onderzoeken.

Het rapport *Onopgeefbaar verbonden* maakt duidelijk hoe de positie van de Joden in het gesprek binnen de Protestantse Kerk in Nederland over Joden en Israël veranderd is ten opzichte van de zestiende eeuw. Met name de Tweede Wereldoorlog heeft dat gesprek wezenlijk veranderd en daardoor is er oog gekomen voor de eeuwenlange haat die vanuit de kerk geventileerd werd jegens Joden. Het rapport wijst dan op de zogenaamde vervangingstheologie waarbij de benaming Israël ook gebruikt wordt voor de kerk. Vanuit die benadering zou De Bres al snel tot de vervangingstheologen gerekend kunnen worden. Daarnaast zouden zijn bewoordingen (net als die van Calvijn) makkelijk veroordeeld kunnen worden als antisemitisch. Zoals bij de methodologie in de inleiding is vermeld, is het daarbij van belang om te kijken hoe de context van de zestiende eeuw hierin meeweegt en er niet van uit te gaan dat de eenentwintigste eeuw hierin superieur is. Met andere woorden: De vraag hoe De Bres toch ook in deze tijd als waardevolle theologische stem ten gehore gebracht kan worden, zonder hem meteen te veroordelen vanuit filosofische en sociologische opvattingen uit de eenentwintigste eeuw.¹⁶¹

Uitgaand van die grondhouding ligt de eigen stem van De Bres hierin dat hij de eenheid van Oude en Nieuwe Testament benadrukt als argument voor de kinderdoop en dat de waarde van het Oude Testament hierin ligt: Christus is al aanwezig in het Oude Testament en de gelovigen uit het Oude Testament stelden hun vertrouwen op Hem. Het is in dit verband dat we De Bres' oordeel ten aanzien van de Joden op het spoor komen. Hierbij maakt hij duidelijk dat het Oude Testament niet los te zien is van het Nieuwe Testament, iets wat niet zozeer naar voren komt in het rapport *Onopgeefbaar verbonden*. Ook laat De Bres zien hoe de benaming Israël iets laat zien van die eenheid die er is tussen de kerk van het Oude en van het Nieuwe Testament. Zij zijn onlosmakelijk verbonden. Het is een kerk die er vanaf het begin van de wereld zal zijn, tot het einde toe. Dit laat de eenheid zien van Jood en heiden, van de tussenmuur die geslecht is zoals Efeze 2 stelt. Dat is wat De Bres ook in deze tijd te zeggen heeft tot ons vandaag.

Aanbevelingen/evaluatie

In het onderzoek naar de visie van De Bres op de Joden is mij opgevallen dat er betrekkelijk weinig onderzoek is gedaan naar *Oorsprong en weerlegging*. Hoewel dit het meest omvangrijke werk is

---

¹⁶¹ Webster, 'Theologies of Retrieval', in: Webster, *Oxford Handbook of Systematic Theology*, 583-599.

van De Bres en ook opnieuw vertaald is in het Nederlands, is in de literatuur de reflectie hierop minimaal. Het is opvallend hoeveel invloed De Bres heeft gehad in de Lage Landen met onder andere De Nederlandse Geloofsbelijdenis terwijl ander werk van hem zo onbekend is gebleven. Dit betekende dat ik maar enkele bronnen ter vergelijking had om *Oorsprong en weerlegging* te kunnen analyseren. Vervolgonderzoek is nodig om een diepgaande theologische duiding te kunnen geven van deze bron. Dit onderzoek zou zich ook kunnen richten op welke bronnen De Bres op welke plaats hanteert, zoals ook gedaan is bij *Het wapen van het christelijk geloof*. Zo wordt nog duidelijker langs welke theologische lijnen De Bres argumenteert.

In *Oorsprong en weerlegging* richt De Bres zich tegen de dopers. Nu heb ik in deze thesis slechts zeer ten dele kunnen onderzoeken of De Bres daarmee de dopers rechtdoet. Verder onderzoek naar doperse bronnen kan uitwijzen of De Bres de standpunten van de dopers rechtdoet en correct weergeeft. Binnen het bestek van deze thesis is geen onderzoek gedaan naar de verhouding tussen De Bres en de dopers waar hij direct mee te maken had. Zijn polemieek richt zich vooral tegen de geschriften van de dopers en zijn persoonlijke ervaring met hen komt niet ter sprake. Vervolgonderzoek zal ook dat mogelijk beter kunnen analyseren.

Een paar kritische kanttekeningen die ik wil plaatsen bij deze thesis zijn allereerst dat ik het soortelijk gewicht van de bronnen niet altijd recht heb kunnen doen. De aard van een bron als de *Institutie*, een systematisch-theologische verhandeling is anders van dan een meer polemisch geschrift als *Oorsprong en weerlegging van de wederdopers*. Het is dan de vraag of op deze manier bronnen met een verschillend doel kunnen vergeleken worden. Daarbij is een gespreksnotitie als *Onopgeefbaar verbonden* nog weer van een heel andere aard, in een heel andere context.

In het onderzoek heb ik veel gehad aan de studies van De Greef rondom Jodendom en Reformatie. Hoewel zijn onderzoek grondig is, meerdere werken bestrijkt en ook zeer specifiek op de Nederlandse situatie ingaat, blijft het wel een beperking om in het literatuuronderzoek voor een groot deel op hem te leunen. In een vervolgonderzoek zou mijn suggestie zijn om dit breder te trekken dan ik nu gedaan heb en zou onderzoek zich kunnen richten op het gesprek over kerk en Israël in bijvoorbeeld Europees verband.

Literatuur

Primaire bronnen

Guy de Bres (1565, 1570), *De wortel, den oorspronck ende het fundament der vvederdooperen, oft Herdooperen van onsen tijde. Met overvloedige wederlegginghe der sonderlincste argumenten door de welcke sy ghewoon zijn de Gemeynthe onses Heeren Iesu Christi te beroeren ende de eenuuldige te verleyden. Alles in drie boecken tsamen ghestelt ende vergadert door Guy de Bres anno 1565. Ende nu wt der franchoyser talen in onser nederduytscher spraken eerst overgheset door J.D.R. Gedruckt anno 1570.* (Via Google Books: https://books.google.nl/books?id=FO6AyBxv1oQC&printsec=frontcover&dq=de+wortel+den+oorspronck+de+bres&hl=nl&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=de%20wortel%20den%20oorspronck%20de%20bres&f=false)

Guido de Brès, *Het wapen van het christelijk geloof*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2009/ stichting heruitgave werken Guido de Brès).

Guido de Brès, Karels-Boonzaaijer, *Oorsprong en weerlegging van de Wederdopers*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2011/ stichting heruitgave werken Guido de Brès).

Guido de Brès, *De Nederlandse Geloofsbelijdenis met kanttekeningen en uitgeschreven bewijsteksten*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2009/ stichting heruitgave werken Guido de Brès).

Calvijn, *Institutie, of onderwijzing in de christelijke godsdienst. Vol. 1-2.* Vertaling van C.A. de Niet, (Houten: Den Hertog, 2009).

PKN, *Onopgeefbaar Verbonden. Handreiking voor een kerkbreed gesprek over Kerk en Israël.* 2021, via: <https://protestantsekerk.nl/thema/kerk-israel/>.

Secundaire bronnen

Boiten, 'Warm welkom van de Confessio Belgica in Holland en Zeeland 1571-1578', in: *Godsvrucht in geschiedenis : bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frank van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen*, (Heerenveen: Groen, 2016).

Boiten, *Guido de Bres. Auteur van de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2014).

Braekman & De Boer, (red.), *Guido de Bres, zijn leven, zijn belijden.* (Utrecht: De Kok, 2011).

Campenhout en Zwanepol, *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, (Heerenveen: Protestantse pers, 2009).

- De Greef, *Calvijn en het Oude Testament*. (Groningen: T. Bolland, 1984).
- De Greef, *Calvijn over de Bijbel. Enkele brieven, inleidingen en hoofdstukken uit de Institutie*, (Houten: Den Hertog, 1998).
- De Greef, *Van één stam. Calvijn over Joden en christenen in de context van de late middeleeuwen*. (Delft: Eburon, 2012).
- De Greef, *De Reformatie, Het Oude Testament en de Joden*, (Delft: Eburon, 2017).
- Detmers, A., *Reformation und Judentum. Israel-Lehren und Einstellungen zum Judentum von Luther bis zum frühen Calvin*, (Stuttgart: Kohlhammer, 2001).
- Korteweg, *Guido de Brès (1522-1567)*, (Barneveld: Gebr. Koster, 2010).
- McGrath, *Reformation Thought. An Introduction. Fourth Edition*, (Oxford: Wiley-Blackwell, 2012).
- Moehn, *Focus op de kerkvaders: Guido de Brès (ca. 1522-1567) theologische scholing in de vroegmoderne tijd*, inaugurele rede. Geraadpleegd via: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/organisatie/medewerkers/w.h.t.moehn/downloads/oratie-wim-moehn-boekje.pdf>
- Moehn, 'Guido de Brès in de kaart gekeken: De bronnen van Le baston de la foy chrestienne als bouwstenen voor de reconstructie van zijn theologische bibliotheek', in: *Godsvrucht in geschiedenis: bundel ter gelegenheid van het afscheid van prof.dr. Frank van der Pol als hoogleraar aan de Theologische Universiteit Kampen*, (Heerenveen: Groen, 2016).
- "Onopgeefbare verbondenheid onder druk". Israëlmanifest overhandigd aan moderamen Protestantse Kerk', in: *Reformatorisch Dagblad* 7-9-2011.
- Plaisier & Spronk, (red.), *Meervoudig verbonden. Nieuwe perspectieven op vragen rond kerk, Israel en Palestijnen*, (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012).
- Protestantse Kerk in Nederland, *Het Israëliësch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*, (2008). Protestantse Kerk Nederland, *Kerkorde* (2023). Via: <https://protestantsekerk.nl/thema/kerkorde/>
- Roth, J.D. & Stayer, J.M., *A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700*. (Leiden; Boston: Brill, 2007).
- Schoon, *Onopgeefbaar verbonden. Op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de kerk en het volk Israël*, (Kampen: Kok, 1998).
- Selderhuis, H.J. (red.), *Handboek Calvijn*, (Kok: Kampen, 2008).
- Simons, M., *Dat fundament des christelycken leers*, (Den Haag: Nijhoff, 1967).
- Tomson, P.J., 'Baptism and Circumcision: the Relation to Judaism in the Belgic Confession', 201-217 in: *The Belgic Confession at 450. Papers read at the international*

symposium held in Brussels at the occasion of the 450th anniversary of the Confessio Belgica [Analecta Bruxellensia15], P.J. Tomson (ed.), (Brussel, 2012).

Velde, te. M., *Confessies: gereformeerde geloofsverantwoording in zestiende-eeuws Europa*, (Heerenveen: Groen, 2009).

Verheyden, A.L.E., *Geschiedenis der doopsgezinden in de zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*. (Brussel: Paleis der Academiën, 1959).

Verheyden, A.L.E., *Anabaptism in Flanders 1530-1650. A Century of Struggle*. (Scotdale, Pennsylvania: Herald Press, 1961).

Vreekamp, 'Onopgeefbaar', in: *Waarheidsvriend*, 6-10-2011 (nr. 40).Wallet, *Christendom en antisemitisme. 2000 jaar confrontatie*. (Utrecht: Boekencentrum, 2017).

Webster, John, 'Theologies of Retrieval', in *The Oxford Handbook of Systematic Theology*, ed. John Webster, Kathryn Tanner and Iain Torrance (Oxford: Oxford University Press, 2007).

Wendebourg, Stegmann, Ohst, *Protestantismus, Antijudaismus, Antisemitismus*, (Tubingen: Mohr Siebeck, 2017).

Wessel, J.H., *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (dissertatie). (Groningen: Koninklijke van Gorcum, 1945).

Bijlagen

Verklaringenblad masterthesis

Naam student: Erik Krooneman

Titel masterthesis: De Bres en de Joden

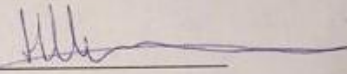
VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Harde 3-11-2023

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd. Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Harde 3-11-2023

DATAMANAGEMENTPLAN

1. Algemeen

NAAM STUDENT: Erik Krooneman

NAMEN SCRIPTIEBEGELEIDER(S): Prof. Dr. W.H.T. Moehn

DATUM: 3-11-2023

VERSIE: 1

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(WERK)TITEL ONDERZOEK / SCRIPTIE:

De Bres en de Joden

KORTE OMSCHRIJVING VAN ONDERZOEK EN ONDERZOEKSMETHODE(N) :

Literatuuronderzoek naar de positie van de Joden bij de Bres in zijn werk 'Oorsprong en weerlegging van de wederdopers', in samenhang met Calvijns visie hierop in de Institutie tegen de achtergrond van het hedendaagse gesprek in de PKN zoals verwoord in 'Onopgeefbaar verbonden'.

TYPEN ONDERZOEKSDATA:

Geschreven bronnen

PERIODE WAARIN DATA VERZAMELD WORDEN:

Semester 2 2023-2024

3. Technische aspecten

HARD- EN SOFTWARE: n.v.t.

BESTANDSFORMATEN: n.v.t.

OMVANG VAN DE DATA (SCHATTING IN MB/GB/TB): n.v.t.

OPSLAG DATA TIJDENS ONDERZOEK: n.v.t.

OPSLAG DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: n.v.t.

4. Verantwoordelijkheden

BEHEER DATA GEDURENDE HET ONDERZOEK: n.v.t.

BEHEER DATA NA AFLOOP ONDERZOEK: n.v.t.

5. Juridische en ethische aspecten

EIGENAAR DATA: n.v.t.

PRIVACYGEVOELIGE DATA: NEE

INDIEN JA: HOE WORDEN ZAKEN ALS VEILIGE OPSLAG EN TOESTEMMING VAN BETROKKEN
PERSONEN EN/OF ORGANISATIES GEREGLD?

6. Overige zaken

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat: _____
_____
_____

Naam, handtekening: dr. W.H.Th. Moehn

Datum: Hilversum, 4 november 2023

=====

